

บทที่ ๓

วิปัสสนูปกิเลส

ความนำ

ผู้ที่ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานเมื่อปฏิบัติได้ญาณที่ ๓ คือ อุทยัพพญาณอย่างอ่อน ย่อมเกิดสมาธิและปิติ ทำให้จิตใจผ่องใส ทำให้เกิดความรู้สึกแปลกประหลาด คือ สิ่งที่ไม่เคยเห็น ไม่เคยรู้ ไม่เคยปรากฏประจักษ์ภายในจิต ย่อมเกิดขึ้น ทำให้เกิดศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิเพิ่มขึ้น ความปิติยินดี เพลิดเพลินในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานเช่นนี้เรียกว่า อัมมัทธัจจะหรือวิปัสสนูปกิเลสๆ นี้เอง เมื่อไปครอบงำจิตของผู้ปฏิบัติธรรม ประดุจดังว่า เราเป็นผู้ได้บรรลุธรรมแล้ว สว่างแล้ว แทนที่จะพัฒนาไปสู่ปัญญาญาณที่สูงยิ่งๆ ขึ้นไป กลับต้องมาติดหนึบกับกิเลสตัวนี้ วิปัสสนูปกิเลสจึงเป็นตัวขัดขวางต่อการพัฒนาการของวิปัสสนาปัญญาที่สูงยิ่งๆ ขึ้นไป หรือขัดขวางต่อมรรค ผล นิพพาน

ดังนั้นการเจริญสติปัฏฐานหรือวิปัสสนากัมมัฏฐาน ผู้ปฏิบัติต้องศึกษาโทษหรือภัยกับตัวคือ วิปัสสนูปกิเลส ที่ขัดขวางเส้นทางไปสู่การบรรลุมรรค ผล นิพพานให้ชัดเจน เพื่อที่จะได้เรียนรู้ปรับทัศนคติวางใจให้ถูกวิธีก่อนที่จะลงมือปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ในบทนี้ผู้วิจัยจะนำเสนอเรื่องวิปัสสนูปกิเลสที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทถึงความหมาย เหตุเกิด ประเภท ลักษณะ รส ปฏิกฐานปัจจุบันฐาน คุณ และโทษของวิปัสสนูปกิเลสดังที่นำเสนอต่อไป

๓.๑ ความหมายของวิปัสสนูปกิเลส

วิปัสสนูปกิเลสมาจากคำว่าวิปัสสนา+อุปกิเลสคำว่าวิปัสสนาแปลว่าปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์ อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้^๑ กับคำว่าอุปกิเลสแปลว่าสิ่งที่ทำให้จิตเศร้าหมองในทางพระพุทธศาสนาถือว่ากิเลสเป็นภัยร้ายแห่งจิตมันทำให้คนตัดสินใจทำผิดมันทำให้จิตไม่อาจบรรลุนิพพาน^๒ เมื่อรวมกันแล้วได้ศัพท์ว่าวิปัสสนูปกิเลสหมายถึงสิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง^๓

^๑พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๑.

^๒ปิ่นมุกกันต์ พ.อ., ประมวลศัพท์ศาสนาสำหรับนักศึกษาและประชาชน, (กรุงเทพมหานคร : อมรรการพิมพ์, ๒๕๒๗), หน้า ๓๗ – ๓๘.

^๓พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดยสมเด็จพระพุทธปาพจนจารย์ (อาภาสสมมหาเถร), หน้า ๑๐๖๑.

- ก) วิปัสสนานัยเล่ม๒ให้ความหมายว่าสิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง ๑๐ ประการ^๔
- ข) ภาวนาที่ปณีให้ความหมายว่า “ธรรมเครื่องเข้าไปทำให้วิปัสสนาเศร้าหมอง”^๕
- ค) อริยวังสปฏิปทาได้อธิบายว่าสิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมองทำให้วิปัสสนาเสื่อมไป^๖
- ง) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรมให้ความหมายไว้ว่าธรรมเป็นเครื่องเศร้าหมองขุนมัวของจิตมีอภิขณวิสมโลภะ(ความคิดเพ่งเล็งอยากได้)เป็นต้น^๗
- ฉ) วิปัสสนาขุณีได้อธิบายว่าวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการเป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นเพื่อทำให้วิปัสสนาให้เศร้าหมองคือเกิดมาเพื่อเป็นเครื่องกีดขวางวิปัสสนา^๘
- จ) วิปัสสนาที่ปณีให้ความหมายว่าวิปัสสนูปกิเลสคือธรรมเครื่องเข้าไปทำวิปัสสนาให้เศร้าหมอง^๙
- ฉ) วิปัสสนูปกิเลส หมายถึง สภาวะที่สกัดกันไม่ให้ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัญฐานบรรลุมรรคผล นิพพานได้เพราะความเข้าใจผิดคิดว่าตนเองบรรลุมรรคผลแล้วมี ๑๐ อย่าง^{๑๐}
- ช) วิปัสสนูปกิเลส หมายถึง ธรรมที่เข้าไปทำวิปัสสนาให้เศร้าหมองและเมื่อวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้นแล้วก็จะทำให้ผู้ปฏิบัติได้ประสบพบเห็นและเกิดความรู้สึกนึกคิดแปลกประหลาดไปต่างๆ นานา

^๔ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัยเล่ม ๒, แปลโดยพระคันธสาราภิวังค์, (นครปฐม : ห้างหุ้นส่วนจำกัดซีเอไอเซ็นเตอร์จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๒๓๘.

^๕ พระพรหมโมลี (วิลาศญาณวโรป.ธ.๙), ภาวนาที่ปณี, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า ๒๕๔๕, ๒๕๔๕), หน้า ๑๕๓.

^๖ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิปทา, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑๒๘.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่๑๓, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทเอส.อาร์.พรินติ้งแมสโปรดักส์จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๒๖๕.,

^๘ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, แปลโดยจารุญชรธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร : หก.ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๕๑๖.

^๙ พระพรหมโมลี (วิลาศญาณวโรป.ธ.๙), วิปัสสนาที่ปณี, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๔๕), หน้า ๑๔๗.

^{๑๐} พระธรรมมังคลาจารย์ วิ, (ทอง สิริมจฺจโล) เจ้าสำนักวิปัสสนากัมมัญฐานวัดพระธาตุศรีจอมทอง, จากบทสัมภาษณ์วันที่ ๕ ตุลาคม ๒๕๕๕.

ซึ่งผู้ไม่เคยปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานหรือผู้ที่ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมาแล้วแต่ยังไม่ได้บรรลุถึงอุทยัพพญาณนี้ จักไม่มีโอกาสได้ทราบหรือได้ลิ้มรสวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้เลยเป็นอันขาด^{๑๑}

ข) วิปัสสนูปกิเลสหมายถึง เครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนามีลักษณะ ๑๐ อย่างเกิดขึ้นแล้วมีโอภาสเป็นต้นดังในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวถึงบุคคลผู้เกิดหรือไม่เกิดวิปัสสนูปกิเลสนี้ว่าโดยจริงแท้แล้ววิปัสสนูปกิเลสจะไม่เกิดขึ้นแก่ พระอริยสาวกผู้บรรลุปฏิเวธแล้ว ผู้ปฏิบัติผิด ผู้ละทิ้งกัมมัฏฐาน และผู้เกียจคร้าน แต่จะเกิดขึ้นแก่กุลบุตรผู้ปฏิบัติชอบ พากเพียรไม่ท้อถอย ผู้เริ่มปรารภวิปัสสนาแล้วเท่านั้น^{๑๒}

ฌ) วิปัสสนูปกิเลส^{๑๓} เป็นเครื่องเศร้าหมองของการปฏิบัติวิปัสสนาเป็นสภาวะแบบหนึ่งที่เกิดขึ้นแล้วเป็นตัวขัดขวางการปฏิบัติของผู้ปฏิบัติไม่ให้ก้าวหน้าขึ้นไปถ้าเข้าใจตามตัวเป็นความหมายแบบง่าย ๆ ก็คือเครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนา มันเป็นฝ่ายที่เกิดขึ้นมาแล้วเป็นอุปสรรคของการก้าวหน้าของผู้ปฏิบัติ คือวิปัสสนูปกิเลส เป็นสภาวะอย่างหนึ่งซึ่งเกิดกับจิตของเราเวลาเราประพฤติปฏิบัติลักษณะของวิปัสสนูปกิเลสถ้าพูดตามหลักของวิปัสสนา ก็คือ ความเห็นแจ้งรู้แจ้งในสภาพที่เป็นจริง ดังนั้นวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้นก็จะเป็นเครื่องเศร้าหมองปิดกั้นไม่ให้เรารู้แจ้งลักษณะที่เกิดขึ้นมามีลักษณะเศร้าหมองแก่สภาพจิตของเราเป็นตัวปิดกั้นไม่ให้เราเห็นตามความที่เกิดขึ้นจริง วิปัสสนูปกิเลสมันมีมาก แต่โดยทฤษฎีแล้ว มีทั้งหมด ๑๐ อย่าง

ญ) วิปัสสนูปกิเลส^{๑๔} หมายถึง อุปกิเลสที่ทำให้วิปัสสนาเศร้าหมองจะเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติที่เริ่มเข้าสู่อุทยัพพญาณที่ ๔ และทำให้เกิดปรากฏการณ์ทางจิต ๑๐ อย่าง มีโอภาสเป็นต้นและอาจทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดว่าตนได้บรรลุมรรคผลนิพพานแล้ว

ฎ) วิปัสสนูปกิเลส^{๑๕} หมายถึง ธรรมารมณ์ที่เกิดขึ้นขณะปฏิบัติวิปัสสนาที่เป็นเครื่องเศร้าหมองที่ทำให้เข้าใจผิดว่าบรรลุมรรคผลแล้ว ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสเรียกค่านีว่า ทิณฺฐิ หรือความเห็นผิดและวิปัสสนูปกิเลสนี้จัดอยู่ในชั้นอรรกถา

^{๑๑} พระเทพมุนี (วิลาส ญาณวโรป.ธ. ๙), **วรรณกรรมไทย เรื่องกรรมที่ปณี**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๒๗), หน้า ๑๓๐.

^{๑๒} พระคันธสาราภิวังศ์ (พระมหาสมลักษณ์), **เจ้าสำนักปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานวัดท่ามะโอ**, อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง, จากบทสัมภาษณ์, วันที่ ๑๕ ตุลาคม ๒๕๕๕.

^{๑๓} พระครูภาวนาวิรัช วิ. (สุพันธ์ อาจิมโนสโร, วัดร้างเปิง (โตโปธาราม) อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่, จากบทสัมภาษณ์, วันที่ ๑๗ ตุลาคม ๒๕๕๕.

^{๑๔} พระมหาณรงค์ กนต์สีโล, ผศ.ดร., **ศูนย์ปฏิบัติธรรมวัดอุโมงค์ สอนพุทธธรรม**, อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่, จากบทสัมภาษณ์, วันที่ ๖ กันยายน ๒๕๕๔.

^{๑๕} ผศ.พิเศษ สมบูรณ์ ตาสุนธิ, อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่, จากบทสัมภาษณ์, วันที่ ๒๗ สิงหาคม ๒๕๕๔

ฎ) วิปัสสนูปกิเลส^{๑๖} หมายถึง กิเลสที่ทำให้วิปัสสนาเศร้าหมองและจะเกิดกับผู้ปฏิบัติในระหว่างอุทฺทพฺพญาณอย่างอ่อน โดยอาจมีลักษณะที่ต่างกันไปตามปรากฏการทางจิต เช่น โสภาส เกิดแสงสว่างขึ้นในจิตใจของผู้ปฏิบัติ ปิตี ทำให้ร่างกายโยกโคลงไปมาเป็นต้นและวิปัสสนูปกิเลสนี้เป็นคำในชั้นอรรถกถาจารย์

ฐ) วิปัสสนูปกิเลสหมายถึง กิเลสที่ทำให้วิปัสสนาญาณเศร้าหมอง มักเกิดตอนที่ผู้ปฏิบัติหรือโยคีเข้าสู่ตรณอุทฺทพฺพญาณ (อุทฺทพฺพญาณอย่างอ่อน) จิตใจของโยคีจะผ่องใสด้วยอำนาจของสมาธิ ดังได้กล่าวมาแล้ว วิปัสสนูปกิเลสจะไม่เกิดแก่ ๑) พระอริยบุคคล ที่บรรลุมรรคผลแล้ว ๒) ผู้ปฏิบัติผิดทางเริ่มต้นตั้งแต่ ศีลวิบัติ ๓) บุคคลผู้เกียจคร้าน แม้จะปฏิบัติถูกมาตั้งแต่ต้น ๔) ผู้ทอดทิ้ง วิปัสสนากรรมฐาน

ดังนั้นวิปัสสนูปกิเลส จึงเกิดขึ้นกับโยคีทุกคนที่มีความตั้งใจและไม่ทอดทิ้งการปฏิบัติ อุปกิเลสที่จะกล่าวต่อไปจึงเป็นทางผ่านก่อนไปถึงจุดหมายปลายทางคือบรรลุผลนิพพาน ผู้ปฏิบัติอาจจะเห็นโสภาส (แสงสว่าง) ปรากฏในลักษณะแตกต่างกัน บางครั้งเห็นแสงสว่างปรากฏรอบตัว คล้ายกับว่าแสงสว่างนั้นออกมาจากตัวเอง บางครั้งเป็นแสงสว่างอยู่รอบห้อง หรือพุ่งมาจากที่ใดที่หนึ่ง คล้ายมีคนเองไฟฉายมาส่องที่หน้า บางทีเห็นเป็นแสงสว่างไสวสุดสายตา ทำให้มองเห็นสิ่งต่างๆ ได้ชัดเจน โดยไม่มีอะไรมากั้น โยคีบางคนขาดมนสิการเกิดความรู้สึกปีติยินดี คิดว่าตนมีบุญญาธิการ ได้บรรลุมรรคผลนิพพานแล้ว วิปัสสนาจารย์จะต้องเตือนโยคีว่า แสงสว่างนี้ไม่ควรติดใจยินดี รวมทั้งนิมิตต่างๆ ที่เกิดขึ้นต้องตั้งสติ กำหนดว่า “เห็นหนอ เห็นหนอ” ทันที จนกระทั่งแสงสว่างหรือนิมิตต่างๆ หายไป แล้วกลับมากำหนด อาการ พองหนอ ยุบหนอ ของท้องต่อไป^{๑๗}

ฑ) วิปัสสนูปกิเลส หมายถึง ธรรมทั้งหลาย ๑๐ อย่าง มีโสภาสเป็นต้นเป็นอุปกิเลส คือความมัวหมองของวิปัสสนาถ้ายังมีอุปกิเลสเหล่านี้อยู่ก็จะปิดบังปัญญาของผู้ปฏิบัติมิให้เกิดญาณกำหนดรู้ความเกิดและความดับของรูปนามโดยชัดแจ้ง^{๑๘}

^{๑๖}บทสัมภาษณ์วชิรญาณิแป้นน้อย, สำนักปฏิบัติธรรมสัจญญโต, อำเภอทอຍสะเค็ด จังหวัดเชียงใหม่,จากบทสัมภาษณ์, วันที่ ๒๔ กันยายน ๒๕๕๔.

^{๑๗}ศาสตราจารย์เกียรติคุณนายแพทย์จำลอง ดิษยวันิช, สำนักปฏิบัติธรรมสถาบันโพธิ์มงคล, อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ สัมภาษณ์วันที่ ๑๐ ตุลาคม ๒๕๕๕.

^{๑๘}ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนานิยม ว่าด้วยทฤษฎีและการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, ๒๕๒๖) หน้า ๑๓๑.

สรุปวิปัสสนูปกิเลส หมายถึง อุปกิเลสที่เป็นเหตุทำให้วิปัสสนาเศร้าหมองซึ่งเป็นอุปกิเลสที่เกิดแก่ผู้ปฏิบัติที่ได้ตรมอุทัยพยุภูณอย่างอ่อนทำให้เกิดการเข้าใจผิดคิดว่าตนได้บรรลุมรรคผลนิพพานอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วอันเป็นอุปสรรคขัดขวางไม่ให้ก้าวหน้าต่อการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน

๓.๒ เหตุเกิดวิปัสสนูปกิเลส

ลักษณะของวิปัสสนูปกิเลสที่เริ่มปรากฏชัดเพราะเกิดจากผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาบรรลุสมมสนญาณสามารถรู้เห็นพระไตรลักษณ์ของรูปนามในปัจจุบันโดยประจักษ์และอนุมานรู้พระไตรลักษณ์ของรูปนามอื่นได้โดยไม่ต้องจดจำจนมากนักเช่นนั้นแล้วครั้นพยายามกำหนดพิจารณา รูปนามนั้นต่อไปสมาธิจะเริ่มแก่กล้าขึ้นโดยลำดับในลำดับนั้นวิปัสสนูปกิเลสคือความวางเฉยด้วยเห็นประจักษ์แจ้งในความเกิดขึ้นและดับไปอันเป็นเบื้องต้นและที่สุดของรูปนามในปัจจุบันขณะย่อมเกิดขึ้นวิปัสสนูปกิเลสดังกล่าวได้ชื่อว่าอุทัยพยุภูณคือปัญญารู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไปของรูปนามปัจจุบัน^{๑๙}

เมื่อผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาสามารถหยั่งเห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วได้สติจะมีกำลังมากกว่าเดิมสามารถพุ่งไปหาอารมณ์ปัจจุบันอย่างทันทั่วทั้งที่อารมณ์ก็ปรากฏชัดเหมือนแนบชิดกับสติอีกทั้งปัญญาก็ยังเห็นสภาวธรรมที่ปรากฏแต่ละอย่างชัดเจนไม่ปะปนกันเขาย่อมดำริได้ว่ารูปนามเหล่านี้เกิดดับอย่างรวดเร็วเหมือนเครื่องจักรที่ทำงานตามขั้นตอนแม้รูปนามจะเกิดดับเร็วมากก็สามารถรู้เห็นได้ชัดเจนสิ่งที่ควรรู้เห็นคงจะมีเพียงเท่านี้ไม่มีสิ่งอื่นนอกไปจากนี้แล้วความดำริดังกล่าวเป็นความคิดเห็นที่เกิดจากประสบการณ์ยังเห็นความเกิดดับซึ่งไม่เคยได้พบเห็นแม้กระทั่งในความฝันขณะนั้นวิปัสสนูปกิเลสย่อมเกิดขึ้นดังในหนังสือวิปัสสนากรรมฐานได้แสดงเหตุเกิดขึ้นของวิปัสสนูปกิเลสไว้ดังนี้

วิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้นได้เพราะเป็นผลมาจากการได้กำหนดรู้ความแตกต่างของชั้น ๕^{๒๐} อริยสัจ ๔^{๒๑} ปฏิจจสมุปบาท^{๒๒} นัย ๔ และลักษณะ ๓ ที่ปรากฏอยู่อย่างนี้จึงเห็นรูปนามปรากฏขึ้นเป็นของใหม่อยู่เรื่อยๆ ว่าธรรมทั้งหลายแต่ก่อนที่ไม่เคยเกิดบัดนี้เกิดขึ้นแล้วครั้นเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปซึ่งโดยปกติธรรมทั้งหลายเหล่านี้ทั้งใหม่และเก่าก็มีความเกิดดับอยู่เรื่อยๆ อุปมาดังหยาดน้ำค้างตอมน้ำรอยขีดบนผิว

^{๑๙} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์อุปสมมหาเถระ) , อริยวังสปฏิบัติปา, หน้า ๑๓๐ – ๑๓๑.

^{๒๐} ดูรายละเอียดในสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์อุปสมมหาเถระ) ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ.๙, M.A., Ph.D., อริยวังสปฏิบัติปา, หน้า ๑๒๔ – ๑๒๕. และพระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัยเล่ม ๒, แปลโดยพระคันธสาราภิวรค์, หน้า ๒๒๔ – ๒๒๕. และฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๑๗.

^{๒๑} ดูรายละเอียดในฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๑๗.

^{๒๒} ดูรายละเอียดในเรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘.

น้ำเมสึดผักกาดบนปลายเหล็กแหลมสายฟ้าแลบยับแดดความฝันซึ่งปรากฏว่าเป็นสิ่งที่ไม่มีสาระแก่นสาร ประคุมายากการที่ไม่มียู่จริงในวิธีการปฏิบัติดังกล่าวชื่อว่าบรรลุตฤณวิปัสสนาญาณอันดับแรกคือ อุทัพพยานุปัสสนา (อย่างอ่อน) ย่อมถึงการนับว่าเป็นอาร์ทวิปัสสะ^{๒๓} คือผู้เริ่มต้นบำเพ็ญวิปัสสนาหรือ ผู้เริ่มต้นเห็นแจ้งซึ่งวิปัสสนูปกิเลสจะปรากฏขึ้นแกโยคีช่วงนี้แต่จะไม่เกิดขึ้นแก่บุคคล๔จากพวกคือพระอริยสาวกผู้ได้บรรลุมรรคผลแล้วผู้ปฏิบัติผิดทางผู้ทอดทิ้งกรรมฐานและผู้เกียจคร้านย่อหย่อนในการปฏิบัติ^{๒๔} ความชัดเจนแห่งวิปัสสนูปกิเลสนี้ได้มีพระเถระผู้รู้ในอรรถธรรมคือท่านพระสารีบุตรอธิบายว่าใจที่ถูกวิปัสสนูปกิเลสครอบงำไว้เพราะว่าการมโนการอยู่โดยความไม่เที่ยงนั้นโอกาสคือแสงสว่างก็บังเกิดขึ้นทำให้เข้าใจผิดว่าสิ่งที่พบเห็นนั้นเป็นธรรมวิเศษดังนั้นความฟุ้งซ่านจึงได้โอกาสเกิดขึ้นมาเป็นเหตุครอบงำจิตใจของผู้ปฏิบัติที่ไม่กำหนดรู้ถึงความปรากฏของความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง^{๒๕} เป็นต้น

๓.๒.๑ การปฏิบัติที่เป็นเหตุเกิดวิปัสสนูปกิเลส

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามกำหนดทันความเกิดดับที่รวดเร็วของนามรูปที่เกิดขึ้นในขณะปัจจุบันโดยเข้าใจอย่างลึกซึ้งว่า “นามรูปที่กำลังเกิดดับอยู่นี้เมื่อตอนที่ยังไม่เกิดก็มีได้เป็นสิ่งที่เคยก่อตัวหรือรวมตัวกันณใดมาก่อนมิได้เคลื่อนย้ายมาจากที่ไหนเลยและในเวลาที่ดีบก็มีได้เคลื่อนย้ายไปไหนแท้ที่จริงแล้วนามรูปเหล่านี้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปเองตามเหตุตามปัจจัยของตนๆ” นี่เป็นลักษณะของอุทัพพญาณดังคาที่แสดงสมรรถนะของอุทัพพญาณว่าปณณนขนธานอุทยปสสนโตปณจวิสตีลกขณานิปสสติ, วยปสสนโตปณจ-วิสตีลกขณานิปสสติ, อุทยวยปสสนโตปณณาสลขณานิปสสติ.^{๒๖}

โยคีผู้เห็นความเกิดของขันธ์๕ย่อมสามารถเห็นลักษณะ๒๕ผู้เห็นความดับย่อมสามารถเห็นลักษณะ๒๕ส่วนผู้ที่เห็นทั้งความเกิดและความดับย่อมสามารถเห็นลักษณะ ๕๐^{๒๗}

ต่อไปจักได้แสดงลำดับวิธีการปฏิบัติที่นำไปสู่การเกิดวิปัสสนูปกิเลสคือการกำหนดรู้ความแตกต่างของขันธ์ ๕ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาทนัย๔และลักษณะ ๓ ดังต่อไปนี้วิธีการปฏิบัติที่นำไปสู่การ

^{๒๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ), วิปัสสนานัยเล่ม๒, หน้า ๒๓๖.

^{๒๔} พระมหาสียาตอ (โสภณมหาเถระ), แปลโดยจารุญธรรมา, วิปัสสนาขุณี, หน้า ๒๕๒.

^{๒๕} ดูรายละเอียดในฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๒๐.

^{๒๖} (ขุ.ปฎิ. ๓๑/๕๐/๕๑) ๕๗

^{๒๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ) รจนา , จารุญธรรมาแปล, วิปัสสนาขุณีหลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์), พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๕๐๙-๕๑๐.

เกิดวิปัสสนูปกิเลสคือการกำหนดรู้ความแตกต่างของชั้น ๕ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาทนัย ๔ และลักษณะ ๓ ดังต่อไปนี้

ก. สภาพะของการเกิดดับของชั้น ๕ มีลักษณะ ๕๐ อย่างดังนี้

๑. เห็นความเกิดของรูปชั้นมี ๕ ลักษณะคือ

๑.๑ เห็นรูปชั้นเกิดเพราะอวิชชาเกิด

๑.๒ เห็นรูปชั้นเกิดเพราะตัณหาเกิด

๑.๓ เห็นรูปชั้นเกิดเพราะกรรมเกิด

๑.๔ เห็นรูปชั้นเกิดเพราะอาหารเกิด

๑.๕ เห็นรูปชั้นเกิดเพราะเห็นลักษณะแห่งความเกิด

๒. เห็นความดับของรูปชั้นมี ๕ ลักษณะคือ

๒.๑ เห็นรูปชั้นดับเพราะอวิชชาดับ

๒.๒ เห็นรูปชั้นดับเพราะตัณหาดับ

๒.๓ เห็นรูปชั้นดับเพราะกรรมดับ

๒.๔ เห็นรูปชั้นดับเพราะอาหารดับ

๒.๕ เห็นรูปชั้นดับเพราะเห็นลักษณะของความแปรปรวน

๓. เห็นความเกิดของเวทนาชั้นสัญญาชั้นสังขารชั้นมียอย่างละ ๕ ลักษณะคือ

๓.๑ เห็นเวทนาชั้นเกิดสัญญาชั้นเกิดสังขารชั้นเกิดเพราะอวิชชาเกิด

๓.๒ เห็นเวทนาชั้นเกิดสัญญาชั้นเกิดสังขารชั้นเกิดเพราะตัณหาเกิด

๓.๓ เห็นเวทนาชั้นเกิดสัญญาชั้นเกิดสังขารชั้นเกิดเพราะกรรมเกิด

๓.๔ เห็นเวทนาชั้นเกิดสัญญาชั้นเกิดสังขารชั้นเกิดเพราะผัสสะเกิด

๓.๕ เห็นเวทนาชั้นเกิดสัญญาชั้นเกิดสังขารชั้นเกิดเพราะเห็นลักษณะแห่ง

ความเกิด

๔. เห็นความดับของเวทนาชั้นสัญญาชั้นสังขารชั้นมียอย่างละ ๕ ลักษณะคือ

๔.๑ เห็นเวทนาชั้นสัญญาชั้นสังขารชั้นดับเพราะอวิชชาดับ

๔.๒ เห็นเวทนาชั้นสัญญาชั้นสังขารชั้นดับเพราะตัณหาดับ

๔.๓ เห็นเวทนาชั้นสัญญาชั้นสังขารชั้นดับเพราะกรรมดับ

๔.๔ เห็นเวทนาชั้นสัญญาชั้นสังขารชั้นดับเพราะผัสสะดับ

๔.๕ เห็นเวทนาชั้นสัญญาชั้นสังขารชั้นดับเพราะเห็นลักษณะของความ

แปรปรวน

๕. เห็นความเกิดของวิญญานชั้นมี ๕ ลักษณะคือ

๕.๑ เห็นวิญญานชั้นเกิดเพราะอวิชาเกิด

๕.๒ เห็นวิญญานชั้นเกิดเพราะตัณหาเกิด

๕.๓ เห็นวิญญานชั้นเกิดเพราะกรรมเกิด

๕.๔ เห็นวิญญานชั้นเกิดเพราะรูปนามเกิด

๕.๕ เห็นวิญญานชั้นเกิดเพราะเห็นลักษณะแห่งความเกิด

๖. เห็นความดับของวิญญานชั้นมี ๕ ลักษณะคือ

๖.๑ เห็นวิญญานชั้นดับเพราะอวิชาดับ

๖.๒ เห็นวิญญานชั้นดับเพราะตัณหาดับ

๖.๓ เห็นวิญญานชั้นดับเพราะกรรมดับ

๖.๔ เห็นวิญญานชั้นดับเพราะนามรูปดับ

๖.๕ เห็นวิญญานชั้นดับเพราะเห็นลักษณะของความแปรปรวน

เมื่อโยคิกำหนดรู้การเกิดดับของชั้น ๕ ทั้ง ๕๐ ลักษณะตามที่ปรากฏแล้วจะพบเห็นวิปัสสนูปกิเลสแต่เมื่อได้กำหนดรู้ความจริงของการเกิดดับตามลักษณะที่ปรากฏอย่างต่อเนื่องตรุณอุทฺทพฺพยานุปัสสนาญาณจะมีความบริสุทธิ์เพิ่มขึ้น^{๒๘} ประการต่อมาคือการเห็นรูปนามโดยปัจจัยและขณะ

ข. การเห็นรูปนามโดยปัจจัยและขณะ

โยคิกำหนดรู้ความเกิดขึ้นและดับไปของรูปโดยอาศัยอวิชาเป็นต้นตามที่ได้กล่าวมาแล้ว จัดเป็นการกำหนดรู้ปัจจัยที่ทำให้เกิดและดับไปส่วนโยคิกำหนดรู้ลักษณะแห่งความเกิดเฉพาะในขณะเกิดเท่านั้นหรือการกำหนดรู้ลักษณะของความแปรปรวนเฉพาะในขณะดับเท่านั้นจัดเป็นการกำหนดรู้โดยขณะเมื่อโยคิกำหนดรู้รูปนามโดยปัจจัยและขณะอยู่เช่นนี้อริยสัจ ๔ ย่อมปรากฏขึ้นซึ่งมีอาการดังต่อไปนี้

๑) โยคิกำหนดรู้ความเกิดขึ้นโดยปัจจัยสมุทฺถยสัจย่อมปรากฏเพราะรู้ถึงปัจจัยให้เกิด

๒) โยคิกำหนดรู้ความเกิดขึ้นโดยขณะทุกขสัจย่อมปรากฏเพราะรู้ความเกิดเป็นทุกข์หรือการเห็นความดับโดยขณะและรู้ความดับเป็นทุกข์ทุกขสัจย่อมปรากฏ

๓) โยคิกำหนดรู้ความดับไปโดยปัจจัยนิโรธสัจย่อมปรากฏเพราะรู้ธรรมทั้งหลายไม่เกิดเพราะไม่มีปัจจัย

^{๒๘} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๑๗.

๔) โยคีกำหนดรู้ความเกิดขึ้นและดับไปโดยปัจจัยโดยขณะและกาจัดเสียความพ้นเผื่อใน
ความเกิดขึ้นและดับไปจัดเป็นมรรคสังขยาโลกียะ^{๒๘}

โยคีเมื่อได้กำหนดรู้ร้อยสัจ ๔ ดังนี้แล้วจึงพบเห็นวิปัสสนูปกิเลสเพราะวิปัสสนาญาณยังไม่แก่กล้าคือเป็น
เพียงเริ่มต้นเห็นแจ้งเท่านั้นแต่เมื่อได้กำหนดรู้ร้อยสัจ๔อยู่อย่างนี้จักเข้าใจในปฏิจสมุปบาท

ค.ปฏิจสมุปบาทปรากฏดังนี้

ปรากฏฝ่ายอนุโลมคือเมื่อกำหนดรู้ความเกิดขึ้นโดยปัจจัยเพราะรู้ว่า “อิมสมีสติ, อิทโหติ
เมื่อสิ่งนี้มีอยู่สิ่งนี้จึงมี” เช่นเมื่อกำหนดรู้อาการพองจึงเห็นอาการพองเกิดขึ้นปรากฏฝ่ายปฏิโลมคือเมื่อ
กำหนดรู้ความดับไปโดยปัจจัยเพราะรู้ว่า “อิมสสนิโรธา, อิทธิรูชมติเพราะสิ่งนี้ดับไปสิ่งนี้จึงดับ” เช่น
อาการพองดับไปการกำหนดรู้อาการพองจึงดับ

ฉ.นัย ๔ อย่างก็ปรากฏ

ในกระบวนการแห่งอนุโลมและปฏิโลมนี้มีนัย ๔ อย่างปรากฏดังนี้

นัยที่ ๑ เอกัตตนัย (นัยแห่งความเป็นอันเดียวกัน) คือการกำหนดรู้ความเกิดขึ้นโดยปัจจัย
และรู้ถึงความไม่ขาดสายและสืบต่อของเหตุและผลก็ละอูจเฉททวิภูฏฐิตไต้ยั้งขึ้น

นัยที่ ๒ นานัตตนัย (นัยแห่งความต่างกัน) คือการกำหนดรู้ความเกิดขึ้นโดยขณะและรู้ถึง
ความเกิดขึ้นของสังขารใหม่ๆก็ละสัสตทวิภูฏฐิตไต้ยั้งขึ้น

นัยที่ ๓ อัพยาปารนัย (นัยแห่งความไม่ชวนชวน) คือการกำหนดรู้ความเกิดขึ้นและดับไป
โดยปัจจัยและรู้ว่าธรรมทั้งหลายไม่เป็นไปตามอำนาจก็ละออตทวิภูฏฐิตไต้ยั้งขึ้น

นัยที่ ๔ เอวังธัมมตานัย (นัยแห่งความที่เป็นธรรมอย่างนี้) คือการกำหนดรู้ความเกิดขึ้นโดย
ปัจจัยและรู้ถึงความเกิดขึ้นของผลตามสมควรแก่ปัจจัยก็ละอกริยทวิภูฏฐิตไต้ยั้งขึ้น

นัยทั้ง ๔ นี้เป็นกระบวนการกำหนดรู้รูปนามอย่างต่อเนื่องอยู่ในปัจจุบันอารมณ์ด้วยปัญญาที่
เข้าไปทำลายทวิภูฏฐิตไต้ยั้งขึ้น^{๒๙} ซึ่งต่อไปจะกล่าวลักษณะแห่งปัญญาในไตรลักษณ์

^{๒๘} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๑๘.

^{๒๙} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๑๘.

ง. วิปัสสนูปกิเลสพบในลักษณะ๓อย่าง

ลักษณะที่๑อนัตตลักษณะคือการกำหนดรู้ความเกิดขึ้นโดยปัจจัยรู้ว่าจะธรรมทั้งหลายเป็นไปต่อเนื่องด้วยปัจจัยปราศจากผู้ที่มีความเชื่อในเหตุผลตามความเป็นจริงไม่มีเทพเจ้าบันดาล

ลักษณะที่๒อนิจลักษณะคือการกำหนดรู้ความเกิดขึ้นและดับไปโดยขณะและรู้ถึงความมีแล้วหาไม่มีความว่างเปล่าในเบื้องต้นและที่สุด

ลักษณะที่๓ทุกขลักษณะคือการกำหนดรู้ความเปื่อยดับเฉพาะหน้าด้วยความเกิดขึ้นและดับไปแม้สภาวะลักษณะก็ปรากฏชัดด้วยเพราะเจาะจงที่ตัวสภาวะธรรม (รูปนาม) ที่เกิดขึ้นและดับไปแม้สังขตลักษณะที่เป็นไปชั่วขณะนั้นปรากฏชัดในสภาวะลักษณะเพราะรู้ว่าไม่มีความดับไปในขณะที่กำลังเกิดขึ้นและรู้ว่าไม่มีความเกิดขึ้นในขณะที่กำลังดับไป^{๓๑} ด้วยการกำหนด

๓.๒.๒ บทสัมภาษณ์เหตุเกิดวิปัสสนูปกิเลส

พระธรรมมงคลอาจารย์ วิ, (ทอง สิริมงคล)^{๓๒} กล่าวว่าสิ่งที่เป็นเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดวิปัสสนูปกิเลส ก็คือว่า คนที่ปฏิบัติก็มีพื้นฐานทุกคน เมื่อตั้งใจปฏิบัติแล้วมันจะต้องเกิด ก็เหมือนกับว่าเราเดินทางจากเชียงใหม่ไปลำปาง เส้นทางจะต้องผ่านดอยดี ฉะนั้นเมื่อปฏิบัติไปแล้วมันก็ต้องผ่านสภาวะที่เรียกว่า วิปัสสนูปกิเลสไม่มากก็น้อยตามแต่ละบุคคล บางคนอาจจะมาก บางคนอาจจะน้อย บางคนจะมีอย่างนั้น บางคนจะมีอย่างนี้ บางคนอาจจะมีย่อยๆ บางคนอาจจะมีย่อยๆ ปัจจัยหลักๆ ที่ทำให้เกิดที่ทำให้เกิดวิปัสสนูปกิเลส ก็คือ เกิดจากการตั้งใจปฏิบัติของแต่ละคนที่เข้ามาปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน เช่น มีความตั้งใจ มีความพยายามที่จะปฏิบัติจริงๆ มีสติ มีสมาธิ ส่วนมากมันจะอยู่ในระดับสมาธิ คือสมาธิที่ยังไม่ลึกเกินไป ไม่ต่ำเกินไป อยู่ในระดับที่ว่า กำลังจะเริ่มต้น แล้วก็สติที่ยังไม่เข้มแข็งแม้จะมีสติที่อ่อนก็เกิดขึ้นได้.

พระครูภาวนาวิรัช^{๓๓} กล่าวว่าสิ่งที่เป็นปัจจัยหลักเลย คือ ผู้ไม่ปฏิบัติจะไม่พบรู้ว่าเจอวิปัสสนูปกิเลส คนอยู่เฉยๆ หรือทำไม่จริงจังก็ไม่มีโอกาสได้พบ ปัจจัยที่จะทำให้เกิดคือ โยคีต้องปฏิบัติและการจะพบได้ก็ต้องพ้นระดับญาณ ต้องอยู่ในระดับที่ ๔ ญาณอ่อนๆ อุทยัพพญาณ รู้การเกิดดับของ

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๙.

^{๓๒} พระธรรมมงคลอาจารย์ วิ, (ทอง สิริมงคล) เจ้าสำนักวิปัสสนากัมมัฏฐานวัดพระธาตุศรีจอมทอง, จากบทสัมภาษณ์วันที่ ๕ ตุลาคม ๒๕๕๕.

^{๓๓} พระครูภาวนาวิรัช (สุพัฒน์ อาจิณฺณสีโล), วัดไร่เปิง (ตโปทาราม) อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่, จากบทสัมภาษณ์, วันที่ ๑๗ ตุลาคม ๒๕๕๕.

รูปนาม ถ้าถามว่าอะไรเป็นปัจจัยก็คือ ผู้ปฏิบัติต้องปฏิบัติจริง แล้วจะเจริญญาณไปตามลำดับ ในระดับหนึ่งจะได้นามรูปปริเฉทญาณ รู้จักรูปนาม ในระดับสองจะได้ ปัจจัยปริคคญาณ กำหนดเหตุปัจจัยของรูปนามได้ ในระดับสามจะได้ สัมมสนญาณ รู้พระตรัยรัตน์ สัมมสนญาณต้นๆ เป็นญาณแบบอ่อนๆ เราปฏิบัติถ้ามันเกิด เราอาจไม่รู้แต่มันจะเป็นบางครั้งแบบช่วงฟ้าแลบเท่านั้น ที่มันปรากฏกับสภาพจิตของเรา แต่พอถึง อุทัยพยุฌาณ ญาณอย่างอ่อน ตอนนี้นะจะเป็นโอกาสหรือช่องทางให้ วิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้น ถ้าว่าโดยหลักนี้จะมีปัจจัยอยู่ ๒ อย่าง คือ ๑. ผู้ปฏิบัติ ต้องปฏิบัติอย่างถูกต้องจริงจึงจะเกิด แต่ถ้าปฏิบัติผิดทางก็จะไม่เกิด มันต้องเจริญตามแนวทางที่ครูอาจารย์ท่านแนะนำ ๒. คือเราจะต้องผ่านญาณมาโดยลำดับ ถ้าเราปฏิบัติถูกแล้วไม่เกิดผล ตามผลของการปฏิบัติตามลำดับ ญาณมา มันได้ถึงญาณขั้นที่ ๔ เราก็จะไม่สัมผัสวิปัสสนูปกิเลส ถ้าว่าโดยทฤษฎีมันก็ต้องทำให้เกิดถึง ญาณที่ ๔ เพราะเป็นญาณที่จะนำไปสู่วิปัสสนาอย่างแท้จริงถ้าผ่านตรงนี้ก็จะเป็นวิปัสสนาโดยแท้จริง

พระครูภาวนาสมณวัตร วิ.^{๓๔} กล่าวว่าเหตุและปัจจัยที่ทำให้วิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้นเพราะ การกำหนดรูปนามอย่างต่อเนื่องในการปฏิบัติทำให้สติมีกำลัง สมาธิมีกำลังและวิริยะมีกำลังและมีความ สมดุลกันของธรรมที่เป็นฝ่ายกุศลจึงทำให้อกุศลไม่สามารถเกิดขึ้นได้จิตจึงบริสุทธิ์มากขึ้นจึงเกิด ปรากฏการณ์ทางจิตที่เรียกว่าวิปัสสนูปกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้น

พระคันธสาราภิวังศ์^{๓๕} กล่าวถึงสาเหตุที่ทำให้เกิดวิปัสสนูปกิเลส คือปรากฏการณ์ทางจิต อย่างหนึ่ง เกิดขึ้นเพื่อแสดงว่าจิตของผู้ปฏิบัติธรรมได้เริ่มสงบลงแล้วและหยั่งลงสู่มรรคาแห่งความหลุดพ้น ได้แล้ว หมายความว่า จิตของคนทั่วไปไม่เคยสงบแม้เพียงเสี้ยววินาทีแต่พอมันสงบลงก็จะมีสัญลักษณ์บ่ง บอก ซึ่งก็คือวิปัสสนูปกิเลสนั่นเอง ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า วิปัสสนูปกิเลส ฉบับไทยบางฉบับมีรูปว่า วิปัสสนูปกิเลส

พระมหาณรงค์ กนต์สีโล ,ผศ.ดร.^{๓๖} กล่าวถึงเหตุและปัจจัยที่ทำให้เกิดวิปัสสนูปกิเลสคือการ ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานของโยคาวจรที่ปฏิบัติถูกทางด้วยความอดทนขยันหมั่นเพียรจนทำให้เกิด วิปัสสนูปกิเลสนับว่าเป็นรางวัลของการปฏิบัติวิปัสสนาที่ถูกต้อง

^{๓๔}พระครูภาวนาสมณวัตร วิ. (ประจาก สิริวัฒนโณ), ศูนย์ปฏิบัติธรรม ตาฉะเลณัง เฉลิมราช ๖๐ปี, ตำบลสำราญราษฎร์ อำเภอต๋อยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่, วันที่

^{๓๕}พระคันธสาราภิวังศ์ (สมลักษณ์), เจ้าสำนักปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานวัดท่ามะโอ, อำเภอเมือง จังหวัด ลำปาง, จากบทสัมภาษณ์, วันที่ ๑๕ ตุลาคม ๒๕๕๕.

^{๓๖}พระมหาณรงค์ กนต์สีโล, ผศ.ดร., ศูนย์ปฏิบัติธรรมวัดอุโมงค์ สวนพุทธธรรม, อำเภอเมือง จังหวัด เชียงใหม่, จากบทสัมภาษณ์, วันที่ ๖ กันยายน ๒๕๕๔.

ศาสตราจารย์เกียรติคุณนายแพทย์จำลอง ดิษยวันิช^{๓๓}, กล่าวว่าสาเหตุของวิปัสสนูปกิเลส เกิดขึ้นจากโยคีทุกคนที่มีความตั้งใจและไม่ทอดทิ้งการปฏิบัติอุปกิเลสที่จะกล่าวต่อไปจึงเป็นทางผ่านก่อนไปถึงจุดหมายปลายทางคือบรรลุมรรคผลนิพพาน ผู้ปฏิบัติอาจจะเห็นโอภาส (แสงสว่าง) ปรากฏในลักษณะแตกต่างกัน บางครั้งเห็นแสงสว่างปรากฏรอบตัว คล้ายกับว่าแสงสว่างนั้นออกมาจากตัวเอง บางครั้งเป็นแสงสว่างอยู่รอบห้อง หรือพุ่งมาจากที่ใดที่หนึ่ง คล้ายมีคนเองไฟฉายมาส่องที่หน้า บางทีเห็นเป็นแสงสว่างไสวสุดสายตา ทำให้มองเห็นสิ่งต่างๆ ได้ชัดเจน โดยไม่มีอะไรมาบัง โยคีบางคนขาดมนสิการเกิดความรู้อหิงสา คิดว่าตนมีบุญญาธิการ ได้บรรลุมรรคผลนิพพานแล้ว วิปัสสนาจารย์จะต้องเตือนโยคีว่า แสงสว่างนี้ไม่ควรติดใจยินดี รวมทั้งนิมิตต่างๆ ที่เกิดขึ้นต้องตั้งสติ กำหนดว่า “เห็นหนอ เห็นหนอ” ทันที จนกระทั่งแสงสว่างหรือนิมิตต่างๆ หายไป แล้วกลับมากำหนด อากาโร พองหนอ ยุบหนอ ของท้องต่อไป

ผศ.พิเศษ สมบูรณ์ ตาสนธิ,^{๓๔} เหตุและปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้เกิดวิปัสสนูปกิเลสคือโลภะกับทณฺหาริ ทำงานร่วมกันเปรียบเหมือนกาแฟกับคอฟฟี่เมท ที่ทำให้เราติดใจหลงใหล ซึ่งเป็นกิเลสที่ทำให้เราติดกับของมาร พอเห็นผิดก็ทำให้เกิดวิปัสสนูปกิเลส ซึ่งเกิดจากปัจจัยภายในคือมโนวิญญาณ คือความเข้าใจของเราเองและปัจจัยภายนอก คือตำราหนังสือครูอาจารย์เมื่อได้อ่านและได้ศึกษาแล้วจะทำให้เห็นผิดว่าเราได้บรรลุนิพพานแล้วจึงหมกมุ่นอยู่กับสิ่งนั้นจึงเป็นสาเหตุของวิปัสสนูปกิเลส

วชิรญาณิ แปนน้อย,^{๓๕} กล่าวว่าเหตุและปัจจัยที่ทำให้เกิดวิปัสสนูปกิเลสแก่ผู้ปฏิบัติธรรมนั้นขึ้นอยู่กับอินทรีย์ของผู้ปฏิบัติว่าท่านมีศรัทธาวิริยะสติสมาธิปัญญามากน้อยเพียงไรอันนี้เป็นเหตุและปัจจัยของวิปัสสนูปกิเลสที่จะเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน

สรุปความว่าวิปัสสนูปกิเลส เกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานอย่างถูกต้องและเป็นผู้ปรารถนาความเพียรไม่เกียจคร้านต่อการปฏิบัติตลอดถึงมีการกำหนดจดจ่อต่อเนื่องไม่ทอดทิ้งการปฏิบัติและยังเป็นปุถุชนที่ยังต้องบำเพ็ญเพียรอีกต่อไป

๓.๓ วิปัสสนูปกิเลสที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

^{๓๓} ศาสตราจารย์เกียรติคุณนายแพทย์จำลอง ดิษยวันิช, เจ้าสำนักวิปัสสนาพิโมกขมุก, อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ สัมภาษณ์วันที่ ๑๐ ตุลาคม ๒๕๕๕.

^{๓๔} ผศ.พิเศษ สมบูรณ์ ตาสนธิ, อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ วันที่ ๒๗ สิงหาคม ๒๕๕๔

^{๓๕} บพสัมภาษณ์แม่ชีวชิรญาณิ แปนน้อย, สำนักปฏิบัติธรรมสัจญโต, อำเภอดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่ วันที่ ๒๔ กันยายน ๒๕๕๔

ในคัมภีร์พระไตรปิฎกกล่าวถึงสาเหตุที่ทำให้เกิดวิปัสสนูปกิเลสได้แก่นิเวรณคืออุทธัจจะในธัมมูทธัจจวารณิทเทศคือ “การแสดงอุทธัจจะในธรรมกันไว้”^{๔๐} หมายความว่าอุทธัจจนิเวรณจะมากั้นขัดขวางปัญญาญาณในวิปัสสนาตั้งแต่ญาณ ๔ อย่างแก่ขึ้นไปเมื่อนิเวรณคืออุทธัจจเกิดขึ้นในขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนาญาณโดยเฉพาะในญาณ ๔ อย่างอ่อนแล้ววิปัสสนาจึงเศร้าหมองไม่ใช่เศร้าหมองเพราะเหตุอื่นไม่ใช่เป็นวิปัสสนูปกิเลสเพราะเหตุอื่นแต่ที่เศร้าหมองหรือเป็นวิปัสสนูปกิเลสนั้นก็เพราะความฟุ้งในธรรมกล่าวคืออุปกิเลส ๑๐ ประการที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาเท่านั้นดังมีหลักฐานในขุททกนิกายปฏิสัมมกัมมวรรค ๖ (ภิกขุ) มีใจถุกอุทธัจจะในธรรมกันไว้เป็นอย่างใดคือเมื่อภิกขุมนสิการด้วยความไม่เที่ยงโอภาสย่อมเกิดขึ้นภิกขุนึกถึงโอภาสว่า “โอภาสเป็นธรรม” เพราะนึกถึงโอภาสนั้นความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะภิกขุมีใจถุกอุทธัจจะนั้นกันไว้ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริงไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกซ์ตามความเป็นจริงไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตตามความเป็นจริงเพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่ามีใจถุกอุทธัจจะในธรรมกันไว้ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายในมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้นตั้งมั่นอยู่มรรคก็เกิดแก่เฒ่อมรรคย่อมเกิดอย่างไร้ล้า มรรคย่อมเกิดอย่างนี้ภิกษุย่อมละสังโยชนได้ อย่างนี้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้^{๔๑}

เมื่อมนสิการด้วยความไม่เที่ยงญาณ (ความรู้) ย่อมเกิดขึ้นปีติ (ความอิ่มใจ) ย่อมเกิดขึ้นปีติสัทธา (ความสงบกายสงบใจ) ย่อมเกิดขึ้นสุข (ความสุข) ย่อมเกิดขึ้นอริโมกข์ (ความน้อมใจเชื่อ) ย่อมเกิดขึ้นปัสสัคคะ (ความเพียรที่พอดี) ย่อมเกิดขึ้นอุปภูฐาน (สติแก่กล้า) ย่อมเกิดขึ้นอุเบกขา (ความมีใจเป็นกลาง) ย่อมเกิดขึ้นนิกัณติ (ความตั้งใจ) ย่อมเกิดขึ้นภิกษุนึกถึงนิกัณติว่า “นิกัณติเป็นธรรม” เพราะนึกถึงนิกัณตินั้นความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะภิกษุมีใจถุกอุทธัจจะนั้นกันไว้อย่างนี้ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริงไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกซ์ตามความเป็นจริงไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตตามความเป็นจริงเพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่ามีใจถุกอุทธัจจะในธรรมกันไว้ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายในมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้นตั้งมั่นอยู่มรรคก็เกิดแก่เฒ่อมรรคย่อมเกิดอย่างไร้ล้า มรรคย่อมเกิดอย่างนี้ภิกษุย่อมละสังโยชนได้ อย่างนี้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้^{๔๒}

เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกซ์ฯลฯ โอภาสย่อมเกิดขึ้นฯลฯ ญาณย่อมเกิดขึ้นปีติย่อมเกิดขึ้นปีติสัทธีย่อมเกิดขึ้นสุขย่อมเกิดขึ้นอริโมกข์ย่อมเกิดขึ้นปัสสัคคะย่อมเกิดขึ้นอุปภูฐานย่อมเกิดขึ้นอุเบกขา ย่อมเกิดขึ้นนิกัณติย่อมเกิดขึ้นภิกษุนึกถึงนิกัณติว่า “นิกัณติเป็นธรรม” เพราะนึกถึงนิกัณตินั้นความฟุ้งซ่าน

^{๔๐} ดูรายละเอียดในขุ.ป. (ไทย) ๓๑/ ๖/๔๒๕-๖.

^{๔๑} ดูรายละเอียดในขุ.ป. (ไทย) ๓๑/ ๖/๔๒๕.

^{๔๒} ดูรายละเอียดในขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๖.

เป็นอุทธัจจะกิริยาที่มีใจถูกอุทธัจจะนั้นกันไว้ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริงไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกขตามความเป็นจริงเพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่ามีใจถูกอุทธัจจะในธรรมกันไว้ว่าลาภิกษุยอมละสังโยชน์ได้อย่างนี้ อนุสัยย่อมสิ้นไปอย่างนี้^{๔๓}

เมื่อมนสิการรูปเวทนาสัญญาสังขารและวิญญาณโดยความเป็นอนัตตาอยู่ก็ดีเมื่อมนสิการชราและมรณะโดยความไม่เที่ยงเป็นต้นโอภาสก็ดีญาณก็ดีปีติก็ดีปัสสัทธิก็ดีสุขก็ดีอโณกซ์ก็ดีปคคะก็ดีอุปปัฏฐานก็ดีอุเบกขาก็ดีนิกันตีย่อมเกิดขึ้นภิกษุถึงนิกันตติว่า “นิกันตติเป็นธรรม” เพราะนึกถึงนิกันตตินั้นความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะกิริยาที่มีใจถูกอุทธัจจะนั้นกันไว้ย่อมไม่รู้ชัดชราและมรณะตามความเป็นจริงโดยไตรลักษณ์เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่ามีใจถูกอุทธัจจะในธรรมกันไว้ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายในมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้นตั้งมั่นอยู่โดยความไม่เที่ยงมรรคก็เกิดแก่เธอ มรรคย่อมเกิด^{๔๔}

ในคัมภีร์บาลีขุททกนิกายปฐิสัมมัทธมมรรคได้กล่าวถึงวิปัสสนูปกิเลสไว้ว่า

โอภาเสจเวาณเจปิตยาจวิมปติ

ปสสทธิยาสุขเขเจเวหิจิตตปเวรติ.

อโณกฺเขจปคฺคเหอุปฏฺฐาเนจกมปติ

อุเปกขาวชฌนายญจอุเปกขายนิกนฺตียา.^{๔๕}

แปลว่า

จิตย่อมกวัดแกว่งหวั่นไหวเพราะโอภาส

เพราะญาณเพราะปีติเพราะปัสสัทธิ

เพราะสุขเพราะอโณกซ์เพราะปคคะ

เพราะอุปปัฏฐานเพราะอุเบกขาเพราะน้อมนึกถึง

อุเบกขาและนิกันตติ^{๔๖}

นอกจากนี้ในบาลีขุททกนิกายปฐิสัมมัทธมมรรคได้กล่าวถึงผู้ที่ผ่านพ้นจากวิปัสสนูปกิเลสดังกล่าวไว้ว่า

อิมานิทสํ นานิปญายสฺส ปริจิตา

ธมฺมุตฺตจจกฺกุสโลโหติ น จ วิกุเขปคฺคจฺจติ.^{๔๗}

^{๔๓} ดูรายละเอียดในขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๖.

^{๔๔} ดูรายละเอียดในขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๖.

^{๔๕} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/ ๗/ ๓๑๗.

^{๔๖} ดูรายละเอียดในขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗/๔๒๖.

แปลว่า ภิกษุนี้กำหนดฐานะ ๑๐ ประการนี้ด้วยปัญญาแล้ว
 ย่อมเป็นผู้ฉลาดในอุทธัจจะในธรรมและย่อมไม่ถึงความหลงใหล
 จิตกวัดแกว่งเศร้าหมองจิตภาวนาย่อมเคลื่อน
 จิตกวัดแกว่งไม่เศร้าหมองจิตภาวนาย่อมเสื่อมไป
 จิตบริสุทธิ์ไม่เศร้าหมองจิตภาวนาย่อมไม่เสื่อมไป
 จิตไม่ฟุ้งซ่านไม่เศร้าหมองจิตภาวนาย่อมไม่เคลื่อน

ด้วยฐานะ ๔ ประการนี้ภิกษุย่อมรู้ชัดความที่จิตกวัดแกว่งฟุ้งซ่านถูกโอกาสเป็นต้นกันไว้ด้วย
 ฐานะ ๑๐ ประการนี้ฉะนี้แล^{๔๗}

นอกจากนี้ยังมีปรากฏในรตวินิตสูตร^{๔๘} เป็นการสนทนาแบบถามตอบระหว่างพระปุลณมัน
 ตานีบุตรและพระสารีบุตรที่ป่าอันธวันเขตกรุงสาวัตถีและมีอุปมาอุปไมยซึ่งเป็นการกล่าวถึงเป้าหมายแห่ง
 พรหมจรรย์ตามลำดับวิสุทธิ^{๔๙} ใจความโดยย่อมีว่าพระพุทธรองค์ประทับอยู่ณพระเวฬุวันเขตกรุงราชคฤห์
 ได้ตรัสถามพวกภิกษุที่มาจากท้องถิ่นหลังออกพรรษาว่าภิกษุรูปใดที่เพื่อนพรหมจารีในท้องถิ่นยกย่องว่า
 ตนเองมักน้อยสันโดษชอบสงัดไม่ชอบคลุกคลีประกอบความเพียรสมบูรณ์ด้วยศีลสมาธิปัญญาวิมุตติและ
 วิมุตติญาณทัสสนะแล้วชักชวนเพื่อพรหมจรรย์ทั้งหลายให้ประพติเหมือนตนภิกษุเหล่านั้นทูลว่าคือท่าน
 พระปุลณมันตานีบุตรเจ้าข้าส่วนว่าท่านพระสารีบุตรนั่งอยู่ในที่ประชุมด้วยรู้สึกชื่นชมยินดีกับการ
 อนุโมทนาของพระพุทธรองค์ทรงยกย่องท่านปุลณมันตานีบุตรและปรารถนาอยากจะทำตามท่านปุลณ
 มันตานีบุตรได้มาเฝ้าพระพุทธรองค์ที่พระเชตวันอารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐีหลังจากนั้นท่านทั้งสองก็ได้
 พบปะสนทนากันถึงเรื่องนี้วิปัสสนูปกิเลสปรากฏในมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิซึ่งมีคำอธิบายแล้วในส่วน
 แห่งอรรถกถาปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค

๓.๔ วิปัสสนูปกิเลสที่ปรากฏในอรรถกถา

เรื่องวิปัสสนูปกิเลสที่ปรากฏนอกเหนือจากพระไตรปิฎกนั้นได้มีผู้นำไปเขียนเป็นหนังสือไว้
 หลายท่านซึ่งมีสำนวนแตกต่างกันออกไปตามวัตถุประสงค์ของการเขียนว่าจะเขียนให้ผู้อ่านได้อรรถรส

^{๔๗} คุุรายละเอียดในขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๗/๔๒๗.

^{๔๘} คุุรายละเอียดในขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗/๔๒๗.

^{๔๙} คุุรายละเอียดในม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๒ - ๖๐/๒๗๓ - ๘๔.

^{๕๐} คุุรายละเอียดในม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๖-๗/๒๗๖ - ๓๗.

แห่งความหลากหลายในลีลาการแต่งเช่นคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๕๑} หนังสือวิปัสสนาที่ปณีฎีกา^{๕๒} หนังสือปฐม
วิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย^{๕๓} หนังสือวิมุตติมรรค^{๕๔} หนังสือหลักปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน^{๕๕}
หนังสือวิปัสสนากรรมฐานภาค๒ว่าด้วยการเจริญสติปัฏฐาน^{๕๖} หนังสือพจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับ
ประมวลธรรม^{๕๗} หนังสือพจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์^{๕๘} หนังสือวิปัสสนาธุระ^{๕๙} หนังสืออัมมจัก
กัปปวัตตนสูตร^{๖๐} หนังสือพุทธธรรม^{๖๑} และภาวนาที่ปณี^{๖๒}

วิปัสสนูปกิเลสคืออุปกิเลสแห่งวิปัสสนาเป็นธรรมารมณ์ที่เกิดแก่ผู้ได้ตรึงวิปัสสนาหรือ
วิปัสสนาอ่อนๆทำให้เข้าใจผิดว่าตนบรรลุมรรคผลแล้วเป็นเหตุขัดขวางให้ไม่ก้าวหน้าต่อไปในวิปัสสนา
ญาณพบในวิสุทธิโดยเฉพาะข้อ๕คือมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ^{๖๓} หมายถึงความหมดจดแห่งญาณที่รู้

^{๕๑} พระพุทธโฆสเถระ, **วิสุทธิมรรคเล่ม๓**, แปลโดยพระเมธีกิตติโยดม, ธนิตอยู่โพธิ์, (กรุงเทพมหานคร : โรง
พิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๔๑), หน้า๓๒๒ – ๓๓๑. และพระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์
(อาจาสมมหาเถร), หน้า ๑๐๖๑ – ๗๐.

^{๕๒} พระอาจารย์ภักทันตะอาสภเถระธัมมาจริยะ, **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**, หน้า ๕๙ – ๖๐.

^{๕๓} พระอาจารย์ดร. ภักทันตะอาสภมหาเถระธัมมาจริยะอัครมหากัมมภูฏานาจริยะ, **ปฐมวิปัสสนาวงศ์ใน
ประเทศไทย**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่งจำกัด (มหาชน), ๒๕๕๔), หน้า ๑๔๑ – ๔๘.

^{๕๔} พระอุปัชฌาย์, **วิมุตติมรรค**, แปลโดยพระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะแปลจากฉบับ
ภาษาอังกฤษของพระเอฮาราทะโสเถระและพระเขมินทเถระ, (กรุงเทพมหานคร : มปป., ๒๕๔๘), หน้า ๒๖๘.

^{๕๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดกญาณสิริป.ธ.๙), **หลักปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่
๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สหธรรมิกจำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑๗๖.

^{๕๖} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดกญาณสิริเถรป.ธ.๙), **วิปัสสนากรรมฐานภาค๒**, (กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์สหธรรมิกจำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๓๔๕, ๔๔๕, ๔๕๑.

^{๕๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๒๔๓. ๖๕

^{๕๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๓๗๕ – ๗๖.

^{๕๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนาธุระ**, แปลโดยจารุญญธรรมา, หน้า ๕๑๖.

^{๖๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **อัมมจักกัปปวัตตนสูตร**, แปลโดยพระคันธสราภวิวงศ์
, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๖๑.

^{๖๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๐, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัท
สหธรรมิกจำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๓๒๖๐., ๓๓๐, ๓๖๒, ๓๘๐, ๕๖๐๐., ๕๗๗.

^{๖๒} พระพรหมโมลี (วิลาศญาณวโรป.ธ.๙), **ภาวนาที่ปณี**, (กรุงเทพมหานคร : ดอกหญ้า, ๒๕๔๕), หน้า ๑๕๓
– ๕๕.

^{๖๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๒๔๓.

เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทางเป็นการเริ่มเจริญวิปัสสนาด้วยพิจารณาภาวนามองเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งสังขารทั้งหลายเรียกว่าอุทฺทပ္พญาณูปัสสนาหรือตรุณวิปัสสนาคือวิปัสสนาญาณอ่อนๆซึ่งมีวิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้นการกำหนดอุปกิเลสทั้ง ๑๐ แห่งวิปัสสนานั้นมิใช่ทางส่วนวิปัสสนาที่เริ่มดำเนินเข้าสู่ถีนั่นเป็นทางเตรียมที่จะประกอบจิตไว้ในวิธีคือวิปัสสนาญาณนั้นต่อไปข้อนี้จัดเป็นขั้นกำหนดมคคสังจ^{๖๔} ตรุณวิปัสสนาหรือตรุณอุทฺทပ္พญาณนี้เป็นญาณแรกในวิปัสสนาญาณ ๙ อันเป็นตวิปัสสนาคือปัญญาความรู้ที่ทำให้เกิดความรู้แจ้งเข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริงความจริงญาณนี้ชื่อว่าอุทฺทပ္พญาณูปัสสนาญาณคือญาณที่ตามเห็นความเกิดและความดับของสังขารโดยการพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและดับไปในขั้น ๕ (รูปนาม) อย่างชัดเจนว่าขั้น ๕ ที่เกิดขึ้นแล้วก็ต้องแตกดับไปเหมือนกันหมด^{๖๕} เมื่อผู้ปฏิบัติมาถึงอุทฺทပ္พญาณใหม่ๆ (อ่อนๆ) เริ่มปรากฏวิปัสสนูปกิเลสคือสิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมองทำให้วิปัสสนาเสื่อมไปเพราะผู้ปฏิบัติธรรมที่พบเห็นสิ่งเหล่านี้อาจสำคัญผิดว่าตนได้บรรลุมรรคผลนิพพานแล้วหยุดปฏิบัติหรือแม้จะไม่สำคัญผิดอย่างนั้นก็อาจยินดีพอใจส่งผลให้การเจริญสติขาดช่วงและความก้าวหน้าลดลงแต่ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมเข้าใจว่าเป็นเพียงทางผ่านเหมือนป้ายบอกทางแล้วกำหนดรู้ตามความเป็นจริงก็ไม่อาจทำให้วิปัสสนาเสื่อมมี ๑๐ ประการ^{๖๖}

วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการนี้จะเกิดแก่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาในเมื่อได้บรรลุถึงอุทฺทပ္พญาณที่ยังอ่อนอยู่ถ้ามีผู้มีความเพียรนั้นพลาดพลั้งหลงกลต่อวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้แล้วย่อมจะเข้าถึงสภาวะที่เรียกว่าตกเหวตตายอยู่เพียงนี้คือไม่สามารถจะบำเพ็ญความเพียรในวิปัสสนาต่อไปเพราะเข้าใจผิดคิดว่าตนสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วแต่ถ้ามีอุปนิสัยบารมีดีในอดีตชาติคือผู้ที่ควรบรรลุมรรคผลเพราะปฏิบัติด้วยไตรเหตุและสามารถพาตนให้ผ่านวิปัสสนูปกิเลสไปได้แล้ววิปัสสนาญาณก็จะดำเนินไปตามแนวทางแห่งรูปนาม (สังขาร) มีอาการเกิดดับชัดเจนขึ้นจนพบสภาวะในญาณต่อไป^{๖๗}

๓.๕ วิปัสสนูปกิเลสที่ปรากฏในวิปัสสนาญาณ

การปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน ๔ อาจเรียกว่าเป็นการเจริญสัมมปปธาน ๔ อินทรีย์ ๕ โพชฌงค์ ๗ และการเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นต้นเพราะมีสติเป็นหลักสำคัญในการกำหนด ดังนั้นการเจริญสติปัฏฐานเป็นการบำเพ็ญศีลสมาธิปัญญาตามมรรคมี ๘ องค์เพราะองค์ธรรมของสติปัฏฐานที่

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๘.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๖.

^{๖๖} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิบัติทา, หน้า ๑๒๘.

^{๖๗} พระอาจารย์ภักทันทะอาสาเถระธัมมาจริยะ, วิปัสสนาที่ปณีฎีกา, หน้า ๕๕ — ๖๐.

ประกอบด้วยความเพียรมีสติมีสัมปชัญญะอย่างต่อเนื่องวิปัสสนาญาณคือความรู้เห็นพระไตรลักษณ์ในรูปนามย่อมเจริญขึ้นไปตามลำดับเมื่ออินทรีย์พัฒนาขึ้นผู้ปฏิบัติย่อมบรรลุสภาวะญาณ (ญาณ๑๖) เริ่มตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณปัญญาที่กำหนดรู้รูปนามปัจจัยปริคคหญาณปัญญากำหนดรู้เหตุปัจจัยของรูปนามสัมมสนญาณปัญญากำหนดรู้รูปนามโดยลักษณะไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตาและเมื่อบรรลุถึงสภาวะญาณที่๔คืออุทยัพพยานุปัสสนาญาณปัญญากำหนดรู้ความเกิดและความดับของรูปของนามชัดเจนแบ่งเป็น๒คือตรุณอุทยัพพญาณมีกำลังญาณอ่อนสภาวะแห่งวิปัสสนูปกิเลสย่อมปรากฏและพลวอุทยัพพญาณกำลังญาณแก่กล้าย่อมสามารถละความเห็นผิดในวิปัสสนูปกิเลสได้ญาณนี้จัดเป็นวิปัสสนาญาณที่๑ในวิปัสสนาญาณ๙และเป็นญาณที่๔ในญาณ๑๖ซึ่งจะได้กล่าวถึงเหตุเกิดของวิปัสสนูปกิเลสเป็นลำดับไป

๓.๕.๑ วิปัสสนาภูมิ

วิปัสสนาภูมิ ๖ หรือภูมิแห่งปัญญาเป็นปรมัตถ์อารมณ์มีขั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจักษุสมบัติ ๑๒ ต่อไปจะได้ยกเฉพาะขั้น ๕ ขึ้นเป็นอุทาหรณ์ในอารมณ์ของวิปัสสนามากกว่าคือการปฏิบัติวิปัสสนาคือการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นการปฏิบัติโดยการกำหนดรู้ที่กายเวทนาจิตธรรมหรือขั้น ๕ หรือรูปนามโดยมีบาทฐานจากสีลวิสุทธิตีและจิตวิสุทธิตี (วิปัสสนาขณิกสมาธิ) ในที่นี้จะยกขั้น๕อธิบายถึงหลักปฏิบัติวิปัสสนา

รูปขั้นเป็นกายานุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นรูปธรรม

เวทนาขั้นเป็นเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นนามธรรม

สัญญาขั้น, สังขารขั้นเป็นธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นนามธรรม

วิญญานขั้นเป็นจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นนามธรรม

การปฏิบัติขั้น๕เป็นธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นทั้งรูปธรรมนามธรรมรูปขั้นเป็นรูปธรรมได้แก่สภาวะธรรมที่เป็นรูปขั้นที่เหลือ ๔ ขั้นเป็นนามธรรมคือสภาวะธรรมที่ไม่ใช่รูปไม่มีรูปร่างสีกลิ่นรสสัมผัสสังขารปรากฏเป็นทั้งรูปทั้งนามเป็นปรมัตถ์ธรรมเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาคือกำลังปรากฏอยู่ในปัจจุบันขณะเท่านั้นเช่นในขณะที่ยังเห็นรูปทางตาจักขุปสาทรูปเป็นเหตุให้เห็นรูปารมณที่มากกระทบจักขุปสาททั้งรูปารมณทั้งจักขุปสาทเป็นรูปขั้นส่วนผู้เห็น รูปารมณคือจิตเป็นวิญญานขั้นการเสวยรูปารมณเป็นเวทนาขั้นความจาสีสนัสนัสนะของรูปารมณเป็นสัญญาขั้นความดีใจหรือเสียใจในรูปารมณเป็นสังขารขั้นการเห็นทุกครั้งขั้น ๕ ปรากฏพร้อมกันทุกครั้งทางหูกมูกลิ้นกายใจเช่นเดียวกันผู้มีสติควบคุมจิตกำหนดรู้ให้ทันขั้น ๕ ตามความเป็นจริงจึงเป็นอารมณ์วิปัสสนาดังนั้นจำเป็นต้องกำหนดรู้ให้ทันให้ถูกทุกครั้งทุกอารมณ์ คือ ขณะนั่งสมาธิกำหนดรู้ดูอาการไหวเคลื่อนของท้องกำหนดรู้ว่าพองหนอยุบหนอ

กำหนดไปตามปัจจุบันอารมณ์จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์แห่งรูปนามที่ปรากฏอยู่นั้นตามเป็นจริงด้วยความเพียรมีสัมปชัญญะมีสติยอมปรากฏญาณปัญญาที่เรียกว่าโสฬสญาณ (ญาณ ๑๖) ซึ่งเป็นสภาวะของการปฏิบัติวิปัสสนา^{๖๘} ตามลำดับญาณซึ่งจะกล่าวต่อไป

๓.๕.๒ ญาณ ๑๖

ญาณ ๑๖ คือญาณที่เกิดแก่ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาโดยลำดับตั้งแต่ต้นจนถึงจุดหมายคือมรรคผลนิพพาน๑๖อย่างคำบาลีเรียกว่าโสฬสญาณมีดังต่อไปนี้

ญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณปัญญาที่กำหนดรู้รูป-นามความเห็นเช่นนี้เรียกว่าทวิภูตวิสุทธิ เป็นความเห็นที่บริสุทธิ์หมดจดเป็นวิปัสสนาสัมมาทวิสุทธิ

ญาณที่ ๒ ปัจจยปริคคหญาณปัญญากำหนดรู้เหตุปัจจัยของรูป - นามเพราะรูปและนามต่างอาศัยกันและกันเกิดเป็นเหตุเป็นผลแก่กันและกันไม่มีใครสร้างขึ้นมาเพราะได้รู้เห็นปัจจัยของรูปนามเรียกว่ากังขาวิตรณวิสุทธิความบริสุทธิ์แห่งความสิ้นสงสัยอรรถกถาจารย์เรียกผู้มีความบริสุทธิ์อย่างนี้ว่าเป็นจุฬโสดาบัน

ญาณที่ ๓ สัมมสนญาณปัญญากำหนดรู้รูปนามโดยลักษณะไม่เที่ยงเป็นทุกข์ไม่ใช่ตัวตนการกำหนดพองยุบรู้ชัดระยะกลางเป็นนามรูปปริจเฉทญาณรู้ชัดระยะแรกกับระยะกลางเป็นปัจจยปริคคหญาณรู้ชัดระยะแรกระยะกลางระยะสุดท้ายเป็นสัมมสนญาณนิमितค่อยๆเกิดค่อยๆหายเห็นชัดทั้ง๓ระยะทุกขเวทนาமாகำหนดจนหายไปรูปนามชัดเจนเป็นวิปัสสนาญาณที่๑ในวิปัสสนาญาณ ๑๐ (สัมมสนญาณ)

ญาณที่ ๔ อุทยัพพยานุปัสสนาญาณปัญญากำหนดรู้ความเกิดและความดับของรูปของนามชัดเจนแบ่งเป็น ๒ คือตรุณอุทยัพพญาณ^{๖๙} มีกำลังญาณอ่อนเป็นวิปัสสนูปกิเลส^{๗๐} และ พลวอุทยัพพญาณกำลังญาณแก่กล้าสามารถละความเห็นผิดในวิปัสสนูปกิเลสได้เป็นวิปัสสนาญาณที่ ๑ ในวิปัสสนาญาณ ๙ และเป็นญาณที่ ๔ ในญาณ ๑๖

^{๖๘} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๕๔๔.

^{๖๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี(โชดกป.ธ.๙), ปิดประตูอบายทางไปสู่นิพพาน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรพิทย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๒๒.

^{๗๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๗๗.

ญาณที่ ๕ ภังคานุปัสสนาญาณ ปัญญากำหนดรู้แต่ความดับไปของรูปนาม^{๗๑} หรือเห็นความ
แตกไป^{๗๒} หรือตั้งสติไว้ในความดับ^{๗๓} ญาณละความเกิดรู้เฉพาะความเสื่อมหรือเห็นแต่ความย่อยยับการ
กำหนดรู้ชั้น ๕ รูปนามว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์ไม่ใช่ตัวตนอยู่เสมอจะเห็นสภาวะปรากฏเร็วมากกำหนดไม่
ทันความเกิดกำหนดได้เฉพาะความสิ้นไป^{๗๔}

ญาณที่ ๖ ภยตูปุฏฐานญาณปัญญากำหนดรู้รูปนามปรากฏเป็นของน่ากลัวคือเห็นความแตก
สลายไม่ว่าภพใดภูมิใดไม่ปลอดภัยทั้งสิ้นเป็นความกลัวที่เกิดขึ้นจากการกำหนดรูปนามในอดีตดับไปแล้ว
ปัจจุบันกำลังดับอยู่นาคตก็จะดับไปเห็นจริงๆ จึงเกิดอาการใจหายสภาวะปรากฏเร็วมาก

ญาณที่ ๗ อาทีนวานุปัสสนาญาณ^{๗๕} ปัญญากำหนดรู้เห็นทุกข์โทษของรูปนามโดยถ่ายเดียวไม่
มีที่พึ่งไม่มีที่หลบหลีกไม่มีส่วนใดน่าปรารถนาเลยเป็นเหมือนผีเหมือนโรคเหมือนอาศัยอยู่ในป่าช้า
อันตรายจากสัตว์ร้ายเป็นของน่ากลัวไม่ปลอดภัยเป็นสิ่งที่มีความบกพร่องระคนอยู่ด้วยทุกข์ไม่ว่ากำหนด
ครั้งใดพบแต่ของไม่ดีเป็นโทษทั้งสิ้น

ญาณที่ ๘ นิพพิทานุปัสสนาญาณปัญญากำหนดรู้รูปนามโดยอาการเบื่อหน่าย^{๗๖} เพราะมีแต่
ความแตกสลายไปไม่น่าอธิมย์ยินดีเลยเห็นรูปนามเป็นโทษไม่เพลิดเพลินติดใจไม่ยากไปสู่ภพใด ๆ ไม่
อยากกำหนดแต่ยินดีพิจารณาเป็นอนิจจังทุกขังอนัตตาหรือกำหนดได้ญาณที่ ๖-๗-๘ เป็นอย่างเดียวกัน
อย่างอ่อนเป็นภยญาณอย่างกลางเป็นอาทีนวญาณอย่างแก่เป็นนิพพิทาญาณ

ญาณที่ ๙ มุญจิกัมมิตาญาณปัญญากำหนดรู้อยากจะพ้นไปจากรูป-นาม^{๗๗} อันน่าเบื่อหน่าย
เต็มทนนั้นเสียเหมือนปลาติดข่ายไถ่ป่าถูกขังในกรงอยากจะพ้นไปจากข่ายจากกรงขังฉะนั้นอาการเวทนา
ไม่รุนแรงมีคันหนำคันตาชุ่มซ่าตามกายเจ็บคันใบหูหรือแมลงไต่

ญาณที่ ๑๐ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณปัญญากำหนดรู้ทางพ้นไป^{๗๘} หรือญาณที่ค้ำนิงหาทางจะ
พ้นจึงหันกลับไปพิจารณาไตรลักษณ์ปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้นอีกครั้งหนึ่งทุกข์เวทนามีน้อยแต่รุนแรงการ
กำหนดไม่สะดวกไม่ค่อยทันปัจจุบันต้องพยายามมากกว่าที่ญาณผ่านมา^{๗๙}

^{๗๑} ดูรายละเอียดในขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๑/๘๒, ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๑๑๒-๑๑๓/๖๙๔.

^{๗๒} ดูรายละเอียดในขุ.ป. (ไทย) ๖๘/๑๑๒/๖๙๒, ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/ ๖๙๒.

^{๗๓} ดูรายละเอียดในขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๖๙๕.

^{๗๔} ดูรายละเอียดในขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/ ๖๙๕.

^{๗๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ประมวลศัพท์, หน้า ๔๐๘.

^{๗๖} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๔๔.

^{๗๗} พระธรรมปิฎก, พจนานุกรมพุทธศาสน์ศัพท์, หน้า ๒๓๕.

ญาณที่ ๑๑ สังขารเพกขาญาณปัญญากำหนดรู้รูปนามโดยอาการวางเฉย^{๗๘} เป็นกลาง รู้เห็นรูปนามตามเป็นจริงจนเบื่อหน่ายและปรารถนาจะหนีไปเสียให้พ้นแต่ไปไม่ได้จึงเกิดความรู้สึกพะอืดพะอมแต่สติกำหนดรู้เฉยอยู่ไม่ยินดียินร้ายไม่มีข้อขัดข้องกำหนดได้ง่ายที่สุดไม่หวาดกลัวไม่เบื่อหน่ายเห็นรูปนามว่างเปล่าละวางรูปนามลงได้จิตนิ่งเฉยไม่ฟุ้งซ่านกระวนกระวายสมาธิตั้งอยู่ยาวนานกำหนดรู้รูปนามสุขุมละเอียดลออญาณแล่นสู่นิพพาน^{๗๙} ตสสามนตรเมวมคโคทุกขสจจปริชานนโตสมุทยสจจปชหนโตนิโรธสจจจกโรโตมคคสจจภาวนาเสนาอุปนาวิโมตรติฯ

ญาณที่ ๑๒ สัจจานุโลมิกญาณ^{๘๐} หรืออนุโลมญาณปัญญากำหนดรู้รูปนามครั้งสุดท้ายโดยอนุโลมไปตามลำดับเมื่อสำเร็จกิจในวิปัสสนาญาณ ๘ ตั้งแต่อุทฺทพยญาณถึงสังขารเพกขาญาณหรือกำหนดไปตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ หรือญาณอันเป็นไปต่อการตรัสรู้หรือริยสัจ^{๘๑} เมื่อใจเป็นกลางต่อรูปนาม การตรัสรู้หรือริยสัจย่อมเกิดขึ้นถึงจุดหมายปลายทางสู่ความดับปล่อยความเป็นไปของรูปนามตรงสู่พระนิพพานเป็นสังขารเพกขาญาณชั้นสุดยอดท่านพระอนุรุธอาจารย์เรียกยอดของสังขารเพกขาญาณและอนุโลมญาณว่าวุฏฺฐานคามินีวิปัสสนาญาณวิปัสสนาญาณตั้งแต่อุทฺทพยญาณถึงสัจจานุโลมิกญาณเรียกว่าปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิคือความบริสุทธิ์หมดจดจากข้อปฏิบัติจะนำไปสู่มรรคผลนิพพานข้อที่ ๖ ในวิสุทธิ ๗

ญาณที่ ๑๓ โคตรภูญาณ^{๘๒} ความหยั่งรู้ที่เป็นภาวะแห่งการข้ามพ้นจากปุถุชนเข้าสู่อริยบุคคล โดยโคตรภูจิตแห่งนิพพานเป็นอารมณ์ละปุถุชนโคตรทันที^{๘๓} เป็นจิตทลายชาติเชื้อปุถุชนการกำหนดรู้อนุโลมญาณเข้าโคตรภูญาณตัดอารมณ์โลกียัตถโคตรปุถุชนไม่มีเหลือเป็นโลกียญาณ^{๘๔} ปล่อยวางขั้นที่ ๕ ก่อนที่อริยมรรคได้นิพพานเป็นอารมณ์ครั้งแรก

^{๗๘} ฝายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๕๗.

^{๗๙} พระธรรมปิฎก (ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๔๖.

^{๘๐} ฝายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๖๕.

^{๘๑} พระธรรมปิฎก, พจนานุกรมพุทธศาสน์ประมวลศัพท์, ๒๕๓๘, หน้า ๓๑๐.

^{๘๒} ฝายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๒๑๑.

^{๘๓} พระธรรมปิฎก, พจนานุกรมพุทธศาสน์ศัพท์, หน้า ๓๑๘.

^{๘๔} พระธรรมปิฎก, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ประมวลธรรม, หน้า ๓๑๑-๓๑๒.

^{๘๕} วิสุทธิมคคอรรถกถาว่าปริกรรมอุปจารอนุโลมทั้ง๓นี้มีหน้าที่ขจัดความมืดคือโมหะแต่ยังไม่เห็นนิพพาน โคตรภูสามารถเห็นพระนิพพานได้แต่ประหาณโมหะไม่ได้

^{๘๖} พระธรรมปิฎก, พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๒๗.

ญาณที่ ๑๔ มรรคญาณความหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จภาวะอริยบุคคลเมื่อโคตรภูจิตดับอริยมรรคจิตเสวยนิพพานต่อชั่วขณะจิตหนึ่งญาณปัญญาที่เกิดขึ้นพร้อมกับมรรคจิตเรียกว่ามรรคญาณเห็นนิโรธสังส่วนทุกข์สมุทัยมรรคเกิดพร้อมกัน^{๘๗} เป็นโลกุตตระเป็นอัปปนาวิถี^{๘๘} มีอินทรีย์เสมอกันเริ่มหมดความรู้สึกที่อนุโลมญาณก้าวสู่ความดับผ่านโคตรภูญาณถึงมรรคญาณชื่อว่าญาณทัสสนวิสุทธิเป็นข้อสุดท้ายในวิสุทธิผลการดับแตกต่างกันมีลักษณะดังนี้

ลักษณะที่ ๑ สังขารสุขุมละเอียดย่างยิ่งดับไปเรียกว่าดับทางอนิจจัง^{๘๙}

ลักษณะที่ ๒ ทุกขเวทนาเกิดขึ้นอย่างแรงในที่สุดดับไปเรียกว่าดับทางทุกขัง^{๙๐}

ลักษณะที่ ๓ สังขารละเอียดย่างยิ่งค่อยๆ หายดับไปเรียกว่าดับทางอนัตตา^{๙๑}

ญาณที่ ๑๕ ผลญาณความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จปัญญาญาณในอริยผล^{๙๒} เมื่อมรรคจิตดับผลจิตเสวยนิพพานทันที ๒ ขณะญาณที่เกิดขึ้นพร้อมผลจิตเรียกว่าผลญาณเป็นญาณโลกุตระมรรคญาณไม่ว่าขั้นใดเกิดขณะจิตเดียวเท่านั้นผลญาณปรากฏ ๒-๓ ขณะจิต^{๙๓} การกำหนดรู้ดำเนินต่อไป^{๙๔} ในปฐมมรรคหรือโสดาปัตติมรรคได้ประหารกิเลส๕อย่าง^{๙๕} คือ

๑) ความเห็นว่าเป็นตัวของตน^{๙๖}

๒) ความลังเลสงสัยไม่แน่ใจ^{๙๗}

^{๘๗} เปรียบเหมือนคุณสมบัติของดวงไฟทำกิจ ๔ อย่างในขณะเดียวกันคือ ๑. ทำให้ใส่น้ำ ๒. ขจัดความมืด ๓. เกิดแสงสว่าง ๔. ทำให้น้ำมันหมดไปข้อนี้ฉันใดมรรคญาณก็ฉันนั้น

^{๘๘} คำว่าโคตรภูแยกได้๒บทคือโคตรแปลว่าชาติหรือเชื้อสายบทหนึ่งภูมาจากบาลีว่าภิกขุแปลว่าทำลาย เพราะโคตรภูมี๒อย่างคือมหัคคตโคตรภูการทำลายชาติกามและโลกุตตรโคตรภูการทำลายเชื้อสายของปุถุชน

^{๘๙} ยทิฎฐานคามินีวิปัสสนาทุกขโตวิปัสสตอปปณิหิตวิโมกโขนามโหติฯ

^{๙๐} ยทิฎฐานคามินีวิปัสสนาอนิจจาโตวิปัสสตอนิมิตฺตวิโมกโขนามโหติฯ

^{๙๑} ยทิฎฐานคามินีวิปัสสนาอนตฺตโตวิปัสสติสฺสโตวิโมกโขนามโหติฯ

^{๙๒} พระธรรมปิฎก, พจนานุกรมพุทธศาสน์ประมวลศัพท์, หน้า ๑๗๗.

^{๙๓} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๒๓๑.

^{๙๔} ตโตปรเทศตีณิผลจิตตานิปวตติตวานิรุชฌนติฯ ตโตปรกวางคปาโตวโหติฯ ปุนกวางคปนวิจฉินทิตวาปจเจกขณณานิปวตตนติฯ

^{๙๕} วิสุทธิมัคคอรรรถถาว่าสโยชนสุตาวสภายาทิฏฐิจิจิฉฉาสีลพตปรามาโสอปายคมนียาจามราคปฏิมาติเอเตปญจธมมาปฐมญาณวชฺชาฯ

^{๙๖} สักกายทิฏฐิคือความเห็นว่าเป็นตัวของตนเป็นเหตุถือตัวตนเช่นเห็นรูปเป็นตนเห็นนามเป็นตน

^{๙๗} วิจิจฉาคือความลังเลไม่ตกลงได้, ความไม่แน่ใจ, ความสงสัยเป็นต้น

๓) ความยึดถือว่าบุคคลบริสุทธิ์ด้วยศีลและวัตรเท่านั้น^{๙๘}

๔) การนำไปสู่อบายภพโดยกามราคะ^{๙๙}

๕) การนำไปสู่อบายภพโดยปฏิมะ^{๑๐๐}

ญาณที่ ๑๖ ปัจจุบันขณะญาณญาณหยั่งรู้การพิจารณาทบทวนกิเลสที่ละหรือที่เหลือและนิพพานเว้นแต่พระอรหันต์ไม่มีกิเลสที่เหลือ^{๑๐๑} ลักษณะญาณครั้งนี้ผลจิตดับภวังคจิตเกิดสืบทอดแล้ว กามาวจรกุศลจิตญาณสัมปยุตเกิดขึ้นพิจารณามรรคผลเป็นต้นหรือกลับไปพิจารณาภาวะที่เข้าสู่ความดับว่าเป็นอะไรไปในอรรถกถาว่าอริยบุคคลที่ไม่ได้พิจารณาก็มีในอภิมมัตถสังคหอรรถกถาว่าอริยบัณฑิตพหุสุตย่อมพิจารณาภิเลสที่ละและกิเลสที่เหลือบุคคลไม่มีปริยัติไม่ได้พิจารณาแต่ก็กำหนดต่อไป

การปฏิบัติวิปัสสนาบรรลुพระนิพพานโดยผ่านญาณ ๑๖ เทียบกับวิสุทธิ^{๑๐๒} มาตามลำดับผ่านครั้งแรกเป็นพระโสดาบันได้ถึงจุดหมายอันยิ่งใหญ่ในชีวิตได้สมบัติอันเป็นอมฤตแม้สมบัติพระเจ้าจักรพรรดิสมบัติท้าวสักกะสมบัติท้าวมหาพรหมเทียบโสดาบันไม่ได้^{๑๐๓} โสดาปัตติผลเป็นโลกุตตรสมบัติไม่ต้องไปสู่อบายภูมิต่างจากมนุษย์เทวดาและทิพยสมบัติเป็นโลกียสมบัติย่อมเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดาไม่พ้นจากสังสารทุกข์ได้เลย

ผู้ประสงค์จะบรรลุอริยมรรคอริยผลเบื้องสูงต้องปฏิบัติในทานองเดียวกันโดยเริ่มต้นจากอุทยัพพญาณคุณภาพของญาณมีความละเอียดประณีตสามารถกำจัดกิเลสได้มากขึ้นในวิสุทธิมรรคอรรถกถาว่าโสดาปัตติมรรคประหารสักกายทิฐิ, วิจิกิจฉา, สีลัพพตปรามาส, อปายคมนียกามราคะและอปายคมนียปฏิมะสกาคามิมรรคประหารกามราคะและปฏิมะที่ไม่เป็นอปายคมนียะอนาคามิมรรคประหารกามราคะและปฏิมะที่ไม่เป็นอปายคมนียะ^{๑๐๔} อรหัตมรรคประหารอุทธีมภาคิยะสังโยชน์สังโยชน์ ๑๐ ประการในจิตสันดานขาดสิ้นไปหลุดพ้นจากกิเลสทุกชนิดไม่มีเชื้อเหลือให้เกิดแก่เจ็บตายในภพใดๆเลยผู้

^{๙๘} สีลัพพตปรามาสคือความยึดถือว่าบุคคลจะบริสุทธิ์ได้ด้วยศีลและวัตรเท่านั้น

^{๙๙} อปายคมนียกามราคะคือการนำไปสู่อบายภพได้โดยกามราคะ

^{๑๐๐} อปายคมนียปฏิมะคือการนำไปสู่อบายภพได้โดยปฏิมะ

^{๑๐๑} พระธรรมปิฎก, พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๖๑.

^{๑๐๒} วิปัสสนากัมมฏาเนปนสีลวิสุทธิจิตตวิสุทธิฐานทสสนวิสุทธิเจตีสตติวิธานวิสุทธิสังคโ

^{๑๐๓} ปฐมยาเอกรชเชนสคคสสคณนวาสพโลกาธิปปจเจนโสดาปัตติผลวร.

^{๑๐๔} กามราคะที่ไม่เป็นอปายคมนียะชนิดที่เป็นสุขุมได้แก่กามอารมณ์๕เมื่อมากระทบทางทวารทั้ง๕แล้วไม่อาจยังให้เกิดความยินดีติดอยู่ในอารมณ์นั้นๆได้เช่นรูปารมณ์ที่มากกระทบจักขุทวารแม้รูปารมณ์นั้นจะมีความสวยงามสักเพียงไรก็ไม่สามารถทำให้เกิดความกำหนัดยินดีติดอยู่ในอารมณ์นั้นๆ ได้พระอนาคามีบุคคลละได้เด็ดขาด (ปฏิมะที่ไม่เป็นอปายคมนียปฏิมะเป็นสุขุมก็เช่นกัน)

ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นวิธีเข้าถึงอริยสัจธรรมในทางพระพุทธศาสนาที่บริบูรณ์อย่างแท้จริงต่อไปจะได้กล่าวถึงวิปัสสนูปกิเลสที่ปรากฏในสภาวะแห่งวิปัสสนาญาณ

วิปัสสนาญาณ^{๑๐๕} เรียกว่าญาณหมายถึงญาณในวิปัสสนาคือเป็นความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้งเข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริงวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการจะปรากฏในสภาวะแห่งอุทยัพพญาณอ่อนๆ ของวิปัสสนาญาณ ๙ วิปัสสนาญาณ ๑๐ วิปัสสนาญาณ ๑๖ และจัดเป็นมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิวิสุทธิตี ๗ ดังที่จะแสดงให้เห็นในตาราง

วิปัสสนูปกิเลสที่ปรากฏในวิปัสสนาญาณ

ญาณ ๙	ญาณ ๑๐	ญาณ ๑๖	วิสุทธิตี ๗
		๑) นามรูปปริจเฉทญาณ	ทิณฺณวิสุทธิตี
		๒) ปัจจยปริคคหญาณ	กัณฺหาวิตรณวิสุทธิตี
	๑) สัมมสนญาณ	๓) สัมมสนญาณ	มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิตี
๑) อุทยัพพญาณ	๒) อุทยัพพญาณ	๔) อุทยัพพญาณ	
๒) ภังคญาณ	๓) ภังคญาณ	๕) ภังคญาณ	ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิตี
๓) ภยญาณ	๔) ภยญาณ	๖) ภยญาณ	
๔) อาทีนวญาณ	๕) อาทีนวญาณ	๗) อาทีนวญาณ	
๕) นิพพิทาญาณ	๖) นิพพิทาญาณ	๘) นิพพิทาญาณ	
๖) มุญฺจิตุกัมมยตาญาณ	๗) มุญฺจิตุกัมมยตาญาณ	๙) มุญฺจิตุกัมมยตาญาณ	
๗) ปฏิสังขญาณ	๘) ปฏิสังขญาณ	๑๐) ปฏิสังขญาณ	
๘) สังขารุเปกขาญาณ	๙) สังขารุเปกขาญาณ	๑๑) สังขารุเปกขาญาณ	
๙) อนุโลมญาณ	๑๐) อนุโลมญาณ	๑๒) อนุโลมญาณ	
		๑๓) โคตรภูญาณ	
		๑๔) มรรคญาณ	
		๑๕) ผลญาณ	

^{๑๐๕} สัมมา. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๐/๖๑๑.

		๑๖) ปัจจเวกขณะญาณ	
--	--	-------------------	--

๓.๕.๓ เหตุที่เป็นวิปัสสนูปกิเลส

วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ หรืออุปกิเลส ๑๐ ที่เรียกว่าเป็นอุปกิเลสนั้นเพราะว่าเป็นอารมณ์หรือเป็นวัตถุที่ตั้งของอุปกิเลสมีใช้เพราะว่าเป็นอกุศลแต่อย่างใดยกเว้นนิกันติเป็นทั้งตัวอุปกิเลสด้วยและเป็นทั้งอารมณ์ของอุปกิเลสด้วย^{๑๐๖} เหตุที่เป็นอุปกิเลสเพราะผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดว่าแสงสว่างญาณและปิติเป็นต้นที่ไม่เคยพบมาก่อนนั้นเป็นคุณธรรมพิเศษหรือเกิดจากการบรรลุคุณธรรมพิเศษย่อมเสื่อมไปจากทางวิปัสสนา คือการเจริญสติระลึกรู้สภาวะธรรมเขาจะไม่เพียรปฏิบัติเพื่อบรรลุวิปัสสนาญาณขั้นสูงต่อไปหรืออาจพอใจยึดติดแสงสว่างเป็นต้นโดยมิได้กำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันในขณะนั้นจะเกิดความยึดถือ(คาห) ที่จำแนกได้ ๓ ประการคือ

- ๑) ตัณหาความยินดีพอใจแสงสว่างเป็นต้น
- ๒) มานะความถือตัวว่าตนดีกว่าคนอื่น
- ๓) ทิฐิความเห็นผิดว่าแสงสว่างเป็นเราหรือของเรา

เมื่อรวมวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่างกับความยึดมั่นทั้ง๓ที่มีในแต่ละอย่างก็就会有ความยึดถือ ๓๐ อย่างแต่ถ้านับความยึดมั่นในวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้นแบบโดยรวมว่าเป็นความยึดถือเดียวโดยไม่จำแนกก็มีวิปัสสนูปกิเลสเพียง ๑๐ อย่างดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า

เอตถจโสภาสาทยอุปกิเลสวตถุตา
 นอกุสสตา. นิกันติปนอุปกิเลสเจวอุปกิเลสวตถุ.
 วตถุเสเนวเจเตทส. คาหเสนปนสมตติสโหนติ^{๑๐๗}
 อนึ่งในอุปกิเลส ๑๐ เหล่านี้แสงสว่างเป็นต้นกล่าวว่า
 อุปกิเลสเพราะเป็นที่ตั้งของอุปกิเลสมีใช้เพราะอกุศลส่วนนิกันติ
 เป็นทั้งอุปกิเลสและที่ตั้งของอุปกิเลสก็อุปกิเลส ๑๐ เหล่านี้มีได้
 โดยทางวัตถุแต่โดยทางความยึดถือมี ๓๐ ถ้วน

ข้อความข้างต้นหมายความว่าวิปัสสนูปกิเลส๙อย่างแรกมีแสงสว่างเป็นต้นอันเป็นที่ตั้งของอุปกิเลสนี้จะเป็นอุปกิเลสได้ก็ต่อเมื่อยึดถือด้วยตัณหา มานะและทิฐิถ้าไม่ยึดถือด้วยอกุศลดังกล่าวก็ไม่

^{๑๐๖} ฝ่ายวิชาการอริยธรรมโฆติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๒๗.

^{๑๐๗} อ้างถึงวิสุทธิ. ๒/๓๐๙. อ้างในสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิบัติ, หน้า ๑๔๐.

จัดเป็นอุปกิเลสตั้งนั้น โภชนกัมมัสติเป็นต้นที่ปรากฏชัดในระดับภังคญาณเป็นต้นไปจนถึงสังขารูปกขาญาณพร้อมทั้งสุขและอริโมกข์เป็นต้นที่เกิดร่วมกับโภชนกัมมัสติจึงไม่เรียกว่าอุปกิเลสเพราะมิได้ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง^{๑๐๔}

วิปัสสนูปกิเลสตั้งแต่ตั้งโอภาสจนถึงอุเบกขาเป็นกุศลแท้เพราะจะเกิดขึ้นได้ผู้ปฏิบัติต้องใช้ความเพียรในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นอย่างยิ่งส่วนสภาวะคือแสงสว่างที่เกิดกับพระอริยบุคคลทั้งหลายในช่วงปฏิบัติท่านไม่จัดเป็นอุปกิเลสส่วนตัวอุปกิเลสคือนิกัณติที่มีองค์๓คือตัณหา มานะ ทิฏฐิ^{๑๐๕}

๓.๖ ลักษณะและประเภทของวิปัสสนูปกิเลส

อุปกิเลสทั้งหลายยกเว้นนิกัณติอาจเกิดขึ้นทีละอย่างๆ ในแต่ละขณะของจิตดวงหนึ่งๆ หรืออาจเกิดหลายๆ อย่างพร้อมๆ กันก็ได้ตั้งนั้นพึงทราบว่าอุปกิเลสที่เหลือ ๙ อย่างสามารถเกิดพร้อมกันได้ในขณะที่เดียวกันทั้งหมดส่วนนิกัณตินั้นเนื่องจากเป็นสภาวะที่หลงยินดีในอุปกิเลส๙อย่างเหล่านั้นจึงเกิดได้ในเฉพาะขณะจิตแต่ละขณะโดยเอกเทศตั้งนั้นลำดับของอุปกิเลสที่แสดงมานี้มิใช่เป็นการแสดงตามลำดับการเกิดขึ้นของสภาวะธรรมแต่เป็นการแสดงโดยลำดับเทศนาในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาอธิบายไว้ว่า นวาปิอุปกิเลสาเอกกฺขณปิอุปปชฺชนติ, ปจฺจเวกฺขณาปนวิสุตฺติสฺสโหติ^{๑๐๖} จริงอยู่อุปกิเลสนอกจากนิกัณติแม้ทั้ง ๙ ย่อมเกิดขึ้นได้แม้ในขณะที่เดียวกันส่วนการพิจารณานั้นแยกกันพิจารณาดังนี้

ประการที่ ๑ โอภาส

โอภาสคือแสงสว่างหรือวิปัสสนาภาสหมายถึงใจสว่างที่เกิดขึ้นเพราะวิปัสสนาเมื่อวิปัสสนาภาสเกิดขึ้นโยคาวจรคิดว่าแสงสว่างเช่นนี้ไม่เคยปรากฏแก่ตัวเราเลยเราคงบรรลุมรรคผลแล้วเมื่อเป็นเช่นนี้ทำให้เขาถือเอาสิ่งที่ไม่ใช่มรรคความเป็นมรรคสิ่งที่ไม่ใช่ผลว่าเป็นผลทำให้วิปัสสนาญาณก้าวออกไปนอกทางที่ถูกต้อง (คือมิใช่วิปัสสนา) เพราะการละทิ้งอารมณ์กัมมัญฐานเดินคือรูปนามหรือมูลกัมมัญฐานมานั่งชื่นชมวิปัสสนาด้วยอำนาจกิเลส๓คือตัณหา มานะ และทิฏฐิ

ลักษณะของวิปัสสนาภาสนี้มีกำลังไม่เท่ากันเช่น

บางท่านส่องสว่างเพียงฐานบัลลังก์เท่านั้น

บางท่านส่องสว่างตลอดภายในห้อง

^{๑๐๔} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิบัติปา, หน้า ๑๔๐ - ๑๔๑.

^{๑๐๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๐ - ๑๔๑.

^{๑๐๖} อ้างถึงวิสุทธิ.ฎี. ๒/๔๗๗. อ้างในพระมหาสีสยาตอ (โสภณมหาเถระ), แปลโดยจำรูญธรรมดา, วิปัสสนาธุณี, หน้า ๕๒๘.

บางท่านส่องสว่างภายนอกห้องด้วย
 บางท่านส่องสว่างไปทั่ววิหารทั้งหมด
 บางท่านส่องสว่างไปตลอด ๑ คาจุด
 บางท่านส่องสว่างไปตลอดครึ่งโยชน์
 บางท่านส่องสว่างไปตลอด ๑ โยชน์
 บางท่านส่องสว่างไปตลอด ๒ โยชน์
 บางท่านส่องสว่างไปตลอด ๓ โยชน์ ฯลฯ
 บางท่านส่องสว่างเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันตั้งแต่พื้นปฐพีขึ้นไปจนถึงพรหมโลกชั้นนอกนิชฐ์และ
 บางท่านส่องสว่างพิเศษกว่านั้นเช่นพระพุทธองค์ส่องสว่างไปตลอดหมื่นโลกธาตุ
 สำหรับความแตกต่างกันของวิปัสสนาภาสนี้มีอธิบายดังนี้
 ตัวอย่างของวิปัสสนาภาส

พระเถระ ๒ รูปนั่งอยู่ในเรือนมีฝา ๒ ด้านฉจิตตลบรรพตวันนั้นเป็นวันพระอุโบสถแรม ๑๕
 ค่ำมีเมฆหมอกหนาทึบในเวลากลางคืนพระเถระรูปหนึ่งกล่าวว่าข้าแต่ท่านผู้เจริญดอกไม้อัน ๕ สิบนสีหาสนะ
 ในลานเจดีย์กำลังปรากฏแก่กระผมอยู่พระเถระอีกรูปหนึ่งจึงกล่าวว่าผู้มีอายุยังไม่ได้อศจรรยเพราะว่า
 ขณะนี้ผมมองเห็นเต่าและปลาที่ห่างออกไป ๑ โยชน์ในมหาสมุทรความจริงแล้ววิปัสสนูปกิเลสนี้จะเกิดแก่
 ผู้เคยฝึกสมถภาวนามาก่อนและเป็นการเจริญวิปัสสนาแบบสมถนำหน้าวิปัสสนาตามหลัง (สมถวิปัสสนา)
 เพราะกิเลสที่ถูกข่มไว้ด้วยอำนาจสมาธิกำเริบไม่ได้ทำให้ตนคิดว่าบรรลุลุทธิพิเศษหรือเป็นพระอรหันต์
 แล้วเหมือนกับตัวอย่างคือพระมหานาคเถระที่อยู่ในอุจจิงกวาลิกก็ดีพระมหาทัตตเถระที่อยู่ในหังกนกะก็ดี
 และพระจุฬสมณเถระที่อยู่ในิงกเปณกปธานชระบนภูเขาคิตตะก็ดี^{๑๑๑} ขณะเกิดโอกาสคือแสงสว่างนี้ผู้
 ปฏิบัติธรรมไม่ควรใส่ใจต่อแสงสว่างหรือประสบการณ์อื่นที่ได้รับมากนักควรกำหนดว่าเห็นหนอๆ ดีหนอๆ
 รู้หนอๆ พิจารณาหนอๆ เลื่อมใสหนอๆ ดีใจหนอๆ หรืออัมใจหนอๆ ตามสภาวะนั้นๆ ในเบื้องต้นอาจรู้สึก
 พอใจที่ได้พบเห็นแสงสว่างแม้จะกำหนดสภาวะเห็นแสงสว่างก็ไม่หายไปเพราะผู้ปฏิบัติมีความพอใจ (นิกัน
 ติ) ต่อมาเมื่อพบเห็นแสงสว่างเป็นเวลานานแม้จะกำหนดจนหายไปได้บางคนอาจพบเห็นแสงสว่างเป็น
 เวลานานแม้จะกำหนดก็ไม่หายในเวลานั้นจึงไม่ควรใส่ใจต่อแสงสว่างให้ถือว่าเป็นฉากหลังของการปฏิบัติ
 แต่ควรมุ่งกำหนดรู้สภาวะธรรมทางกายและใจที่ปรากฏชัดเป็นหลักและไม่ควรไปพิจารณาว่าแสงสว่างยัง
 ปรากฏอยู่หรือไม่เพราะถ้าพิจารณาอย่างนั้นอาจทำให้แสงสว่างปรากฏเรื่อยไป^{๑๑๒}

^{๑๑๑} ฝ่ายวิชาการอริยธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๒๐-๑๒๑.

^{๑๑๒} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๒๗๐-๗๒., วิสุทธิมหาภูมิภา (บาลี) ๓/๕๑๐-๑๖.

ประการที่ ๒ ญาณ

ญาณคือความรู้หรือวิปัสสนาญาณหมายถึงปัญญาที่เกิดขึ้นเพราะวิปัสสนาในขณะที่โยคีกำลังเทียบเคียงไตร่ตรองรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลายอยู่นั้นญาณซึ่งมีกระแสอันปราดเปรียวแหลมคมแกก้ำกัฏฐ์ก็บังเกิดขึ้นประดุจดั่งวชิระของพระอินทร์ที่ทรงชัศออกไปคือมีความรู้ในรูปนามได้อย่างชัดเจนโดยไม่มี ความสงสัยอะไรเลย^{๑๑๓} ญาณนี้อาจทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดว่าเป็นพระนิพพานหรือทำให้ยินดีพอใจ (นิกนติ) ส่งผลให้การเจริญสติไม่ต่อเนื่องและรูปนามไม่ปรากฏชัดเจนจึงจัดเป็นวิปัสสนูปกิเลส^{๑๑๔}

ประการที่ ๓ ปิติ

ปิติคือความเอิบอิ่มใจที่เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนาเป็นปิติที่มีลักษณะ ๕ อย่างคือ

๑. ขุททกปิติปิติเล็กน้อยคือความรู้สึกอิ่มใจโดยมีขณลูกทั่วร่างกายเนื้อหนังสั่นน้ำตาไหลหรือรู้สึกสดชื่นเบาสบายปรากฏครั้งเดียวแล้วหายไป

๒. ขณิกปิติปิติชั่วขณะคือความอิ่มใจที่มีลักษณะขณลูกหลายครั้งต่อเนื่องเหมือนสายฟ้าแลบเกิดขึ้นบ่อยครั้งดังข้อความในอรรถกถาธรรมบทว่า^{๑๑๕}

ยาปเนสาธมมกเถตสสวาสุณนตสสวา

วาเจตสสวาอนโตอุปปชมานาปีติอุทคภาว

ขเนติ. อสสุนิปตเตติ. โลมหสขเนติ. สาย

สสารวณฺณสสอนตกตวอรหตตปริโยสานาโหติ.

ตสมาสพพรตินเอรูปารมฺมรติเยวเสฏฐา.

ปิติที่เกิดขึ้นภายในแก่ผู้แสดงธรรมผู้ฟังธรรมหรือผู้สอนธรรมย่อมยังความพอใจให้เกิดขึ้นยังน้ำตาให้ไหลก่อให้เกิดขณลูกปิตินั้นทำที่สุดแห่งสังสารวัฏอันมีอหัตตผลเป็นจุดมุ่งหมายดังนั้นความยินดีในธรรมเช่นนั้นจึงยอดเยี่ยมกว่าความยินดีทั้งหมดนั้นเทียว

๓. โลกกันติกาปิติปิติซึ่มซับคือความอิ่มใจที่ปรากฏคล้ายกับคลื่นซัดเข้าหาฝั่งสมุทรเกิดขึ้นเอ่อล้นท่วมทั่วร่างกายแล้วหายไป

^{๑๑๓} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๒๑.

^{๑๑๔} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์อุปสมมหาเถระ), อริยวังสปฏิบัติปา, หน้า ๑๓๑.

^{๑๑๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาธุระ, แปลโดยจรัญญธรรมดา, หน้า ๕๒๑.

๔. อุพเพงคาปิตีปิติโตนคือความอึดใจที่ทำให้ร่างกายทั้งหมดหรือบางส่วนลอยขึ้นใน คัมภีร์วิสุทธิมรรค(๑/๑๕๕) มีตัวอย่างที่ภิกษุรูปหนึ่งและสตรีนางหนึ่งในประเทศลังกาเกิดความเลื่อมใส โดยระลึกถึงพระเจดีย์แล้วลอยไปสู่พระเจดีย์ด้วยอำนาจของอุพเพงคาปิตีในปัจจุบันพบว่าบางท่านรู้สึกถึง ร่างกายบางส่วนที่ลอยขึ้นหรือมือเท้าศีรษะไหลไปเองบางท่านอาจลอยตัวเหนือพื้นได้หนึ่งศอกในขณะที่ นั่งขัดสมาธิลักษณะดังกล่าวเกิดจากอุพเพงคาปิตินั่นเอง

๕. ฌรณापิตिपิตिชาบชานคือความอึดใจที่ปรากฏความเย็นห่อหุ้มใจไว้ทำให้เกิดความสบายทั่ว ร่างกายเหมือนลูกบอลที่พองลมเต็มที่ในขณะนั้นผู้ปฏิบัติธรรมจะต้องการอยู่นิ่งๆ อย่างต่อเนื่องเพียง ต้องการเสพรสของปีติอย่างสงบละเอียดจนกระทั่งไม่ต้องการแม้จะกระพริบตาหรือลืมตาดูสิ่งภายนอก ปีติทั้ง ๕ ประเภทนี้เจริญเพิ่มพูนตามลำดับตั้งแต่อุท্থัพพญาณเป็นต้นไปแล้วปรากฏเหลืออยู่เพียง ฌรณापิติอย่างเดียวในเมื่ออุท্থัพพญาณแก่กล้าแล้ว^{๑๑๖}

พระโสภณมหาเถระอธิบายว่า^{๑๑๗}ผู้มีปีติทั้ง ๕ อย่างแรงกล้ามีความรู้สึกเหมือนลืมนสติไป ชั่วขณะดังตัวอย่างของสุเมธดาบสก็ดีอนาถบิณฑิกเศรษฐีก็ดีและพระเจ้ามหายาจิก็รู้สึกลืมนสติเมื่อได้ ยินว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้วแม้ในขณะที่บรรลुวิปัสสนาญาณสูงๆตั้งแต่ญาณที่ ๕ คือภังคญาณเป็น ต้นไปการลืมนสติด้วยกำลังของปีติอาจปรากฏได้บ้างหลังจากนั้นการกำหนดรู้ของผู้ปฏิบัติธรรมจะดี เหมือนเดิมหรือดีกว่าเดิมปีติดังกล่าวนี้เป็นสิ่งที่มีกำลังมักจะปรากฏเมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้วการลืมน สติในขณะปฏิบัติธรรมยังมีสภาวะธรรมอื่นๆ คือ

สภาวะของปัสสัทธิความสงบโดยรู้สึกลืมสติไปเมื่อมีความสงบปรากฏชัดเมื่อมีสติกลับมา กำหนดอีกก็สามารถกำหนดได้ดีเหมือนเดิม

สภาวะของอุเบกขาความวางเฉยคือตัตถมัมมตูปเพกขาเป็นความรู้สึกว่าลืมนสติไปเมื่อกำหนด ได้สะดวกไม่ต้องจดจ่อมากนักเมื่อมีสติกลับมากำหนดก็สามารถกำหนดรู้ได้ดีเหมือนเดิมสภาวะของถีน มิหะระความหดหู่ซึ่งซึมโดยรู้สึกลืมสติไปสะดวกอารมณ์ปัจจุบันค่อยๆ จางหายไปแล้วกลับไปชั่วขณะ เมื่อมีสติกลับมากำหนดอีกก็สามารถกำหนดรู้ได้ดีเหมือนเดิมลักษณะนี้เกิดจากวิริยะที่จดจ่อมีกำลังน้อยกว่า สมาธิส่งผลให้ถีนมิหะระเกิดขึ้นครอบงำจิตได้

ประการที่ ๔ ปัสสัทธิ

^{๑๑๖} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์อุปสมมหาเถระ) , อริยวังสปฏิบัติปา, หน้า ๑๓๒-๑๓๓.

^{๑๑๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาญาณเล่ม ๒, หน้า ๒๔๙.

ปัสสัทธิคือความสงบทั้งทางร่างกายและจิตใจอันเกิดขึ้นเพราะวิปัสสนาเมื่อโยคีกำลังนั่งอยู่ในที่พักกลางคืนหรือกลางวันก็ตามจะพบว่าร่างกายและจิตใจปราศจากสิ่งรบกวนมีความสงบนิ่งดีคือ

อย่างที ๑ ความกระวนกระวายไม่มี

อย่างที ๒ ความหนักไม่มี

อย่างที ๓ ความแข็งกระด้างไม่มี

อย่างที ๔ ความไม่ควรแก่การงานไม่มีคือทำงานได้คล่องแคล่วว่องไวขึ้น

อย่างที ๕ ความเจ็บไข้ไม่มี

อย่างที ๖ ความคดโกงไม่มี

แต่ว่าร่างกายและจิตใจของโยคีจะมีอาการเหล่านี้คือ

อาการที ๑ อาการสงบ

อาการที ๒ อาการเบาสบาย

อาการที ๓ อาการอ่อนนุ่มนวล

อาการที ๔ อาการควรแก่การงานคือทำอะไรก็สะดวกสบายว่องไวดี

อาการที ๕ อาการผ่องใส

อาการที ๖ อาการเที่ยงตรงไม่โอ้อวดยียาย

การที่ปัสสัทธิมีสภาวะที่ปรากฏชัดดังกล่าวมาแล้วทำให้โยคีเพิลิตเพลินยินดีเพราะปัสสัทธินี้จะไม่เกิดกับคนทั่วไปพระพุทธองค์จึงตรัสถึงเรื่องไว้ว่า

สุญญาการปฏิสุตสนตจิตตสสุภิกขุโน

อมานุสรีตีโหติสมมาธมมวิปัสสโต

ยโตยโตสมมสติขณธานอุทยพพย

ลกติปีติปาโมขชอมตตวิขานตา

แปลว่าความยินดีที่มีใจเกิดแก่นุชย์ทั่วไปแต่สามารถเกิดแก่พระภิกษุ

ที่เข้าสู่อาการอันเยียบสงบและมีจิตใจที่สงบเห็นแจ้งธรรมด้วยความถูกต้อง

เมื่อพระภิกษุนั้นกำหนดรู้ความเกิดและดับของขันธ์ทั้งหลายด้วยอุทยัพพญาณในรูปธรรมหรือนามธรรมอยู่ย่อมได้ปีติและปราโมทย์ปีติและปราโมทย์ของพระภิกษุผู้รู้
แจ่มนั้นเป็นอมตะ^{๑๑๘}

^{๑๑๘} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๒๒ -๑๒๓. ๗๖

สภาวะแห่งปัสสัทธินี้เป็นสาเหตุแห่งความได้มาซึ่งความยินดีที่ไม่ใช่ของมนุษย์ธรรมดาใน วิปัสสนานัยเล่ม ๒^{๑๑๙} ได้แสดงสภาวะลักษณะที่ปรากฏชัดแห่งปัสสัทธิว่าเป็นอาการแห่งความสงบทางกาย และใจที่ปราศจากความฟุ้งซ่านเพราะความจดจ่อเกินไปเหมือนการออกจากความร้อนระอุไปสู่ความเย็นสบายทำให้รู้สึกหายจากความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าโดยฉับพลันในขณะที่ปัสสัทธิปรากฏนี้ยังมีสภาวะธรรม บางอย่างเกิดร่วมด้วยกันคือ

สภาวะลหุตา คืออาการเบาของกายและใจที่ผู้ปฏิบัติธรรมมักพบกับความรู้สึกว่าร่างกายเบา สลายในเวลาเดินเท้ามีสภาวะเบาเหมือนหายไปในเวลาหนึ่งนอนเหยียดคู้ ฯลฯ ร่างกายมือเท้าก็เบา เหมือนหายไปในบางท่านอาจรู้สึกว่ายเคลื่อนเท้าไปถึงเร็วและอาจเกิดจิตคิดที่ต้องการจะวิ่งเร็วๆ แต่ไม่ควรทำ เช่นนั้นเพราะอาจทำให้สติขาดช่วงไม่ต่อเนื่อง

สภาวะมฤตา คืออาการอ่อนของกายและใจโดยปราศจากความกระตือรือร้นสามารถตั้งจิตไว้ใน อารมณ์ที่ต้องการจะกำหนดรู้ได้ชัดและอยากจะทำปฏิบัติธรรมด้วยความสงบไม่ยากพบกับบุคคลหรือ อารมณ์หยาบๆที่ไม่ใช่อาการอย่างนี้

สภาวะกัมมัฏฐตา คืออาการเหมาะสมในกิริยาของกายและใจโดยสามารถปฏิบัติธรรมได้นาน หนึ่งหรือสองชั่วโมงหรือหลายชั่วโมงด้วยการนั่งครั้งเดียวไม่มีความรู้สึกขยับและปราศจากความเจ็บปวด ในร่างกายอีกทั้งไม่มีความฟุ้งซ่านหรือการขาดสติกำหนดรู้

สภาวะปาคุญญตา คืออาการคล่องแคล่วของกายและใจโดยร่างกายเป็นปกติไม่ขาดกำลัง วังชาแม้จะปฏิบัติธรรมเป็นเวลานานและจิตกำหนดรู้ได้คล่องแคล่วเหมือนสายยายบทสวดมนต์ที่ท่องจำได้ ดีแม่นยำ

สภาวะอุชุกตา คืออาการความเที่ยงตรงของกายและใจโดยปราศจากความสนใจสิ่งที่ไม่ดี ความ ต้องการจะปกปิดโทษหรือมายาสาโยที่แสวงหาเป็นคนดีมีคุณธรรม

ผู้ถึงพร้อมด้วยปัสสัทธิทั้ง ๖ อย่างนี้มักจะพบว่าในขณะที่ยืนเดินนั้นนอนเหยียดคู้หรือเจริญสติ ระลึกรู้เท่าทันปัจจุบันย่อมสามารถกำหนดอารมณ์ได้อย่างชัดเจนมีความสบายกายและใจและ เพลิดเพลินในการปฏิบัติธรรมยิ่งนัก

พระโสภณมหาเถระอธิบายว่ากายปัสสัทธิเป็นต้นมิได้หมายถึงความสงบของกองเจตสิกมี เวทนาขันธ์เป็นต้นอย่างเดียวแต่ยังหมายถึงความสงบของกายอีกด้วย^{๑๒๐} ดังคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าว ว่า

^{๑๑๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัยเล่ม ๒, หน้า ๒๕๑ - ๕๒.

^{๑๒๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัยเล่ม ๒, หน้า ๒๕๑ - ๕๒.

“ตตถกายคฺคหณณรูปกายสสาปิคฺคณเวทิตพฺพ ,นเวทนาทิกฺคณตตยสเสว.กายปสฺสทฺธิอาทโยหิริรูปกายสสาปิทธาทิกิณฺมทฺทิกาทิ”^{๑๒๑}

แปลว่าในเรื่องนั้นพึงทราบการถือเอารูปกายด้วยกายศัพท์อีกด้วยมิได้ถือเอาขันธมีเวทนาขันธเป็นต้นเพราะกายปัสสัทธิเป็นต้นขจัดความเร่าร้อนเป็นต้นของรูปกายอีกด้วย

จากหลักฐานที่ยกมาข้างบนจึงสรุปในเรื่องของปัสสัทธิว่าความสามารถได้ ๒ ทางคือทางกายวาจาอย่างหนึ่งและทางใจอย่างหนึ่งต้องมียोगประกอบคือสงบเบาอ่อนเหมาะสมควรและตรงประกอบด้วยทุกครั้งจึงชื่อว่าปัสสัทธิแต่ยังไม่ได้บรรลุผลเพราะเมื่อใดยังยึดสภาวะนี้ก็ชื่อว่าติดวิปัสสนูปกิเลสอยู่นั่นเอง

ประการที่ ๕ สุข

สุขคือความสุขอันละเอียดสุขุมมีรสล้ำลึกซาบซ่านอันเกิดเพราะวิปัสสนาในระหว่างที่โยคีกำลังกำหนดรู้รูปนามอยู่นั้นความสุขอันประณีตยิ่งนักบังเกิดขึ้นท่วมท้นไปทั่วสรีรกายเป็นสุขอยู่ในใจไม่สามารถที่จะบรรยายกับผู้อื่นผู้ใดได้เพราะเป็นสุขที่มีรสอันล้ำลึกแปลกประหลาดเป็นสุขที่มีความประเสริฐกว่าความสุขธรรมดาที่เคยพบเห็นในเมืองมนุษย์เป็นความสุขที่บรรยายสภาวะไม่ได้เป็นสภาวะปรมาตมที่แท้ด้วยเหตุนี้โยคีที่ไม่มีมนสิการจึงอาจหลงไปในสภาวะธรรมนี้^{๑๒๒}

ประการที่ ๖ อธิโมกข์

อธิโมกข์คือความเชื่อศรัทธาอย่างแรงกล้าซึ่งเกิดขึ้นเพราะวิปัสสนาเป็นความผ่องใสของจิตและเจตสิกเป็นศรัทธาที่มีกำลังกล้าหาญให้คิดไปต่าง ๆ นานาเช่นคิดถึงคนทั้งหลายอยากให้เขาได้มาเข้าก็มีภูมิตฐานเหมือนตนเองหรือคิดถึงญาติพี่น้องพ่อแม่ครูอุปัชฌาอาจารย์คนรักใคร่ชอบพอกันเป็นความศรัทธารุนแรงมากขนาดที่คิดถึงกระทั่งบรรพบุรุษทั้งหลายที่ล่วงลับไปก็ยังอยากให้พวกเขามาปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเหมือนตนบ้างทีเดียวเมื่อนึกใกล้เข้ามาถึงอาจารย์ผู้ให้กรรมฐานแก่ตนในปัจจุบันก็เกิดศรัทธาในตัวท่านนึกถึงบุญคุณของท่านตลอดจนบุญคุณของพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่งว่าการที่ตนได้พบเห็นธรรมะได้รับความสุขอยู่ในขณะนี้ก็เพราะได้อาจารย์ช่วยแนะนำสั่งสอนตามแนวทางพระพุทธศาสนาซึ่งแต่ก่อนนั้นเคยเชื่อบ้างไม่เชื่อบ้างแต่บัดนี้เชื่อจริงๆ ถ้าจะทำกุศลใดๆ ในภายหน้าก็จะทำแต่เฉพาะกุศลที่

^{๑๒๑} วิสุทธิ. มหาภูฏิก (บาลี) ๒/๔๗๕ อ้างในพระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัยเล่ม ๒, หน้า ๒๕๒.

^{๑๒๒} ดูรายละเอียดในฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๒๓.

เกี่ยวกับวิปัสสนานี้เพราะได้เห็นคุณค่าของการปฏิบัติถ้าโยคีผู้นั้นเป็นบรรพชิตก็จะคิดวางแผนการณสร้างมโนภาพว่าเมื่อตนสำเร็จออกจากกรรมฐานไปจะต้องไปหาที่ที่เหมาะสมตั้งสำนักวิปัสสนากรรมฐานขึ้นแล้วตั้งตัวเองเป็นอาจารย์สั่งสอนให้คนทั้งหลายได้รู้จักพระศาสนาที่ถูกต้อว่าประโยชน์ที่แท้จริงคือการปฏิบัติวิปัสสนานี้เองคนทั้งหลายยังโง่เง่าที่ไม่รู้จักปฏิบัติอย่างที่ดีที่กำลังทำอยู่นี้เป็นที่น่าสนใจนั้นจะต้องช่วยเขาไม่ให้หลงผิดจะได้พ้นทุกข์เมื่อคิดเพเลิดเพลินไปด้วยศรัทธาอันแรงกล้าโยคีนั่นก็เลยลืมอารมณ์กรรมฐานคือการตั้งสติกำหนดทำให้กรรมฐานบกพร่องอันที่จริงศรัทธาที่เกิดขึ้นเป็นของดีเพราะเป็นศรัทธาที่เกิดขึ้นในขณะที่จิตบริสุทธิ์ผุดผ่องซึ่งคนธรรมดาจะเกิดศรัทธาขนาดนี้ไม่ได้แต่ที่จะเป็นวิปัสสนูปกิเลสก็เพราะว่าเมื่อจิตเพเลิดเพลินไปด้วยศรัทธาก็ทำให้ละเลยอารมณ์กรรมฐานคือการตั้งสติกำหนดทำให้เสียเวลาในการปฏิบัติวิปัสสนาและเมื่อมนสิการไม่ดีมีตัณหาและทิณฐิเข้าประสมด้วยก็จะทำให้การบำเพ็ญไม่มั่นคงหรือไม่ก้าวหน้าไปเท่าที่ควร^{๑๒๓}ในเรื่องนี้

ประการที่๗ ปักคาหะ^{๑๒๔}

ปักคาหะคือความเพียรวิริยะอันเกิดขึ้นเพราะวิปัสสนาเป็นความเพียรที่ไม่ย่อหย่อนไม่ตึงเกินไปประคับประคองไว้เป็นอย่างดีพยายามในการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างไม่รู้จักเหน็ดเมื่อยล้าหรือเพียรแบบไม่กลัวแม้แต่ความตายทำให้เกิดความแปลกใจว่าทำไมจึงเป็นอย่างนี้เพราะเมื่อก่อนนั้นเราไม่เคยเกิดอยากปฏิบัติมากมาขนาดนี้เลยเมื่อมนสิการไม่ดีอาจหลงไปว่าบรรลุธรรมวิเศษและไปยึดตัวตัณหาและทิณฐิเรื่องนี้ก็เป็นอันตรายของผู้ปฏิบัติ^{๑๒๕}

ประการที่ ๘ อุပ္ปฐฐาน

อุပ္ปฐฐานคือความเข้าไปตั้งอยู่สติอันยังยั่วดวงใจซึ่งเกิดขึ้นเพราะวิปัสสนาเป็นสติที่มีความตั้งมั่นไม่หวั่นไหวประจวบภูเขาหลวงเมื่ออุပ္ปฐฐานเกิดขึ้นมาแล้วโยคีจะรำพึงหรือนึกถึงอารมณ์ใดๆก็โลดแล่นเข้ามาอยู่ในอำนาจของสตินั้นเหมือนกับปรโลกปรากฏแก่บุคคลที่มีตาทิพย์หูทิพย์เป็นต้นจนหลงไปว่าบรรลุธรรมแล้วและละทิ้งมูลกัมมัญฐานไปเสียทำให้ไปยึดเอาตัณหาและทิณฐิแทน^{๑๒๖}

^{๑๒๓} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๒๔.

^{๑๒๔} ในวิปัสสนานัยเล่ม๒และอริยวังสปฏิปทาเรียกว่าปักคาหะหมายถึงความเพียรที่ประกอบด้วยวิปัสสนา.

^{๑๒๕} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๒๔.

^{๑๒๖} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๒๔.

ประการที่ ๙ อุเบกขา

อุเบกขา คือ ความวางเฉย หรือ วิปัสสนูปেকขา หมายถึง ความวางเฉยในสังขารและอารมณ์ทั้งปวงที่เกิดขึ้นเพราะวิปัสสนาเป็นสภาวะความปล่อยวางเป็นกลางๆ กับสังขารรูปนามทั้งปวงที่มากระทบสัมผัสเรียกว่า วิปัสสนูปেকขา ส่วนความเป็นกลางที่เกิดขึ้นในมโนทวารนั้นเรียกว่า อวิชฌูปেকขา อุเบกขาทั้งสองนี้จะเกิดแก่ผู้ปฏิบัติเริ่มต้นวิปัสสนาอยู่เมื่อเกิดอุเบกขาขึ้นมาจะอยู่ในอารมณ์ใดๆ ก็สามารถปล่อยวางไม่ยินดียินร้ายต่ออารมณ์ที่มากระทบเพราะเป็นอุเบกขาที่มีกำลังแรงมากจนทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจว่าตนบรรลุธรรมแล้ว เพราะความยึดถือแห่งตัณหาที่ตีมานะก็ดี และทิฐิที่ดีลักษณะแห่งอุเบกขานี้เหมือนวชิระของพระอินทร์ที่ซัดออกไปหรือประจุลูกศรที่ติดไฟโพล่งยิงไปในกองไฟไหม้ฉะนั้น

ประการที่ ๑๐ นิกันติ

นิกันติ คือ ความใคร่ หรือ วิปัสสนานิกันติ หมายถึง ความพอใจความต้องการในคุณวิเศษทั้ง ๙ ประการดังกล่าวที่ไม่เคยพบไม่เคยเจอมาก่อนเป็นอาการที่มีความสงบสุขุมในขณะที่เกิดกับโยคีจะพบว่ารู้สึกติดใจยินดีอย่างยิ่งในธรรมวิเศษทั้ง ๙ ที่กล่าวมามีแต่ระลึกรู้สึกหวนหาอาลัยอาวรณ์ถึงสภาวะธรรมเหล่านั้นตลอดเวลาจึงละเลยในกัมมัฏฐานเดิมที่ตนกำหนดรู้อยู่ในปัจจุบันจึงทำให้วิปัสสนาไม่ก้าวหน้า เพราะเป็นความยินดีพอใจปรารถนาอยากสำเร็จในสภาวะ ๙ ประการข้างต้นนั่นเองจึงเป็นที่มาของนิกันติ เมื่อวิปัสสนาจารย์แนะนำตักเตือนจะไม่ชอบในตอนแรกเพราะขัดขวางความสุขในสภาวะพิเศษต่างๆ นั้น ด้วยเหตุนี้วิปัสสนาจารย์ไม่พึงใจอ่อนผ่อนปรนในสภาวะโยคิกำลังเพลิดเพลินอยู่ควรมุ่งที่ผลคือความก้าวหน้าในวิปัสสนาเถิด^{๑๒๗}

เมื่อโยคีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาบรรลุถึงอุทยัพพญาณอย่างอ่อนนี้แล้วด้วยอำนาจของสมาธิที่แก่กล้าขึ้นย่อมทำให้เกิดวิปัสสนูปกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งเช่น โสภัส เป็นต้น

เมื่อวิปัสสนูปกิเลสมีโสภัส เป็นต้น เกิดขึ้นแล้วโยคียึดถือเอาไว้และคิดว่า “ในกาลก่อนสภาวะธรรมเช่นนี้ไม่เคยปรากฏเกิดแก่เราเลยเมื่อเป็นดังนี้เราต้องเป็นผู้บรรลุมรรคผลแน่แท้” แล้วก็ยึดถือสิ่งที่ไม่ใช่มรรคผลว่าเป็นมรรคผลอันเป็นเหตุทำให้การปฏิบัติวิปัสสนาออกนอกวิถีทางที่ถูกต้องเพราะเหตุว่าโยคินั้นละทิ้งอารมณ์กัมมัฏฐานเสียแล้วมาขึ้นชมยินดีในวิปัสสนูปกิเลส^{๑๒๘}

๓.๗ ลักษณะที่เจ็ดของวิปัสสนูปกิเลส

^{๑๒๗} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๒๔-๑๒๕.

^{๑๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๕ - ๑๒๖.

วิปัสสนูปกิเลส ทั้ง ๑๐ นี้ มีลักษณะ (เครื่องหมาย) รส (หน้าที่) ปัจจุปปิฐาน (ผลปรากฏ) และปทัฏฐาน (ที่เกิดร่วม) ให้ผู้ปฏิบัติได้พิจารณาได้ง่ายขึ้น

ลักษณะ คือ สภาพพิเศษเฉพาะของธรรมทั้งหลาย มีการรับรู้อารมณ์และการกระทบอารมณ์ เป็นต้นเหมือนความร้อนของไฟ

คำว่า ลกฺขณรสปัจจุปปิฐานปทัฏฐานวเสน (ด้วยประเภทของลักษณะ รสปัจจุปปิฐาน และปทัฏฐาน) นี้ มีคำอธิบายดังต่อไปนี้ ทิฏฐิวิสุทธิ คือการกำหนดรู้รูปนามด้วยญาณ กล่าวคือ การกำหนดรู้รูปนามด้วยประเภทของลักษณะ รสปัจจุปปิฐาน และปทัฏฐานเหล่านี้^{๑๒๔}

รส (หน้าที่) คือ หน้าที่อันเกิดขึ้นด้วยสภาพธรรมนั้นเหมือนการที่ไฟทำให้สุก หรือความบริบูรณ์คือสภาพที่ได้รับเพราะการทำให้เกิดขึ้น เหมือนแสงสว่างของไฟ

ปัจจุปปิฐาน (ผลปรากฏ) คือ ความถึงพร้อมนั้นนั่นแหละหรือผล กล่าวคือสิ่งที่ถูกทำให้เกิดขึ้น เหมือนควันไฟ

ปทัฏฐาน (เหตุใกล้) คือ เหตุใกล้กล่าวคือปัจจัยเฉพาะไม่ทั่วไปเพื่อความเกิดขึ้นของตน (เหมือนคนก่อไฟ) คำว่า ปทัฏฐาน เป็นศัพท์สมาสจาก ปท (เหตุ) + ฐาน (เหตุ) คำนี้เป็นคำไวพจน์ที่ใช้ซ้ำกัน มีประโยชน์เพื่อย้ำความ ดังนั้น จึงแปลว่า “เหตุใกล้” มีคำอื่นในลักษณะนี้ว่า ทุกขทุกข (ทุกข์แท้, ทุกขเวทนา), รูปรูป (รูปแท้, รูปที่แปรปรวนชัดเจน), ราชราช (พระจักรพรรดิราช), เทวเทว (อติเทพ) ตามหลักภาษามีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า ปทณฺจตฺฐานญจาทิ ปทณฺฐานํ (ปทัฏฐานะ คือ เหตุใกล้) มีสาธกเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า “การณฺยสมาสนนํปทณฺฐานนติ ตมตํ เหตุใดอยู่ใกล้ เหตุนี้พึงทราบว่าเป็นปทัฏฐาน” “อาสนนการณฺยํ ตตฺตปทณฺฐานสสณฺญตํ ส่วนเหตุใกล้นั้น มีชื่อว่า ปทัฏฐาน”^{๑๓๐}

ต่อไปนี้จะกล่าวถึงลักษณะที่ถูกต้องของวิปัสสนูปกิเลส เพื่อให้เห็นเหตุปัจจัย ผล ของวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๑๐ ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนี้

๑. โอภาส

โอภาสหมายถึงแสงสว่าง , แสงสุกใสผุดผ่อง^{๑๓๑}โอภาสได้แก่วิปัสสนาภาสหมายถึงแสงสว่างในวิปัสสนา^{๑๓๒}ในศัพท์วิเคราะห์^{๑๓๓}พบว่าโอภาสคือรัศมี, แสงสว่าง, ความสว่าง , ความรุ่งเรืองโอภาสตีบทปฏิบัติโอภาสสภาวะที่รุ่งเรือง (โอภาสหน้าภาสธาตุในความหมายว่ารุ่งเรืองปัจจัย)

^{๑๒๔} พระคันธสารากวีวงศ์ (แปล), **อภิมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวัน กราฟฟิคเพเลท, ๒๕๔๖), หน้า ๗๙๕-๖.

^{๑๓๐} คันธสารากวีวงศ์, **เนตติปกรณ์**, หน้า ๑๖๑

^{๑๓๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๕๗๙.

รูปปนลักษณ์	มีการสลายแปรปรวน	เป็นลักษณะ
วิกิธรณรส์	มีการแยกออกจากกันกับจิตได้	เป็นกิจ
อพยากตปจจุปฏฐาน	มีความเป็นอพยากตธรรม	เป็นผล
วิญญานปทฐาน	มีวิญญาน	เป็นเหตุใกล้

๒. ญาณ

ญาณหมายถึงความรู้, ปรีชาหยั่งรู้, ปรีชากำหนดรู้^{๑๓๒} หรือหมายถึงปัญญา rūpanam ที่เกิดดับอย่างรวดเร็วทางทวาร ๖^{๑๓๓} ญาณในวิปัสสนูปกิเลสนี้สังเคราะห์เข้าในปัญญินทรีย์เจตสิกคือธรรมชาติที่รู้เหตุผลในสภาพธรรมตามความเป็นจริงได้แก่ธรรมชาติที่รู้เหตุผลของกรรมตลอดจนรู้เรื่องอริยสัจโดยนัยเป็นต้นว่านี่คือทุกข์หรือที่ชื่อว่าปัญญาเพราะรู้ไตรลักษณ์มีอนิจจังทุกขังและอนัตตาเป็นต้นปัญญาชื่อว่าปัญญินทรีย์เพราะเป็นใหญ่โดยครอบงำวิชาเสียได้และมีหน้าที่เป็นใหญ่ในการรู้ทั่วไปตามความเป็นจริง ฉะนั้น “ปัญญา” จึงชื่อว่าปัญญินทรีย์เจตสิก^{๑๓๔} ซึ่งมีลักษณะกิจดังต่อไปนี้

ธมมสภาวะปฏิเวธลกขณา	มีการรู้แจ้งสภาวะธรรม	เป็นลักษณะ
ธมมานสภาวะปฏิจ্ঞาหทกโมหนธการวิทธรสนสา (วา)	มีการกำจัดความมืดมนอนธกาลคือโมหะอันปกปิดมิให้เห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง	เป็นกิจ
ตถปปกาสนรสา (วา)	หรือมีการประกาศความจริง	เป็นกิจ
ปรมตถปปกาสนรสา (วา)	หรือมีการประกาศปรมาตถธรรม	เป็นกิจ
จตุสัจจวิภาวนกิจจานรสา	มีการยังอริยสัจให้แจ่มแจ้ง	เป็นกิจ
อสมโมหปจจุปฏฐานา	มีความไม่หลงจากความจริง	เป็นผล
สมาธิปทฐานา	มีสมาธิ	เป็นเหตุใกล้

โดยอรรถดังกล่าวนี้พึงเห็นว่าปัญญามีการแทงตลอดตามสภาวะเป็นลักษณะหรือมีการแทงตลอดไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะดูการแทงถูกที่หมายแห่งลูกศรของนายขมังธนูผู้ฉลาดยิ่งไปฉะนั้นมีการ

^{๑๓๒} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, **วิปัสสนากรรมฐาน**, มูลนิธิสัทธัมมโชติกะจัดพิมพ์, หน้า ๑๒๐.

^{๑๓๓} พระธรรมกิตติวงศ์(ทองดีสุรเดโช ป.ธ.๙ ,ราชบัณฑิต) **ศัพท์วิเคราะห้**,พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพ-มหานคร : โรงพิมพ์เสียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๑๒๕.

^{๑๓๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๘๙.

^{๑๓๕} ๑๗ พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนาญาณเล่ม ๒**, หน้า ๒๔๖.

^{๑๓๖} นายวรรณสิทธิไวยะเสวีรวบรวม, **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่๒เจตสิกสังคหวิภาค**,พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๗), หน้า ๗๑-๗๒.

ส่องให้เห็นอารมณ์โดยความเป็นจริงเป็นกิจจุดวงประทีปที่ส่องให้เห็นวัตถุในความมืดฉะนั้นมีความไม่หลงลืมเป็นผลจากผู้ชี้ทางแก่คนที่จะไปในป่าฉะนั้นและความสงบเป็นเหตุใกล้ให้เกิด

๓. ปิติ

ปิติหมายถึงความอิ่มใจ,ความดีมีใจมี๕คือ๑) ขุททกปิติปิติเล็กน้อยพอนั่นน้ำตาไหล ๒) ขณิกปิติปิติชั่วขณะรู้สึกแปลกๆดุจฟ้าแลบ๓) โอกันติกปิติปิติเป็นระลอกรู้สึกซู่ลงมาๆ ดุจคลื่นซัดฝั่ง๔) อุพเพกปิติปิติโลดล่อให้ใจฟูตัวเบาหรืออุทานออกมา๕) ผรณปิติปิติซาบซ่านเอบอาบไปทั่วสรรพางค์เป็นของประกอบกับสมาธิ^{๑๓๗} ปิติในวิปัสสนูปกิเลสนี้สงเคราะห์เข้าในปิติเจตสิกเป็นธรรมชาติที่มีความปลาบปลื้มใจในอารมณ์ได้แก่สภาพที่เข้มข้นเอบใจเมื่อได้รับอารมณ์นั้นมีลักษณะที่จตุกะ^{๑๓๘} ดังนี้

สมปิยายนลกขณา	มีความเข้มข้นใจในอารมณ์	เป็นลักษณะ
กายจิตตปินรสา (วา)	มีการทำให้อิ่มกายอิ่มใจ (หรือ)	
ผรณรสา	มีการทำให้ซาบซ่านทั่วร่างกาย	เป็นกิจ
โอคยยปจจุปฐฐานา	มีความพอใจ	เป็นผล
เสสขนธตตยปฐฐานา	มีนามชั้น ๓ ที่เหลือ(เวทนาชั้น,สัญญาชั้น,วิญญานชั้น)	เป็นเหตุใกล้

๔. ปัสสัทธิ

ปัสสัทธิหมายถึงความสงบเย็นกายใจ^{๑๓๙}, ความสงบในวิปัสสนา^{๑๔๐}สงเคราะห์เข้าในกายปัสสัทธิเจตสิกและจิตตปัสสัทธิเจตสิกกายปัสสัทธิเจตสิกเป็นธรรมชาติที่ทำความสงบให้เจตสิกชั้น๓ (เวทนาชั้น, สัญญาชั้น, สังขารชั้น) ในการทำงานอันเป็นกุศลจิตตปัสสัทธิเจตสิกเป็นธรรมชาติที่ทำความสงบให้จิต (วิญญานชั้น) ในการทำงานอันเป็นกุศล

^{๑๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า๒๔๓.

^{๑๓๘} นายวรรณสิทธิไวยยะเสวีรวบรวม, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่๒เจตสิกสังคหวิภาค, หน้า๓๐.

^{๑๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๕.

^{๑๔๐} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๒๒.

ปัสสัทธิเจตสิกทั้ง๒ดวงนี้มีลักษณะที่จตุกะ^{๑๔๑} โดยเฉพาะคือกายจิตตานทรณูปสมลกขณา
มีการทำให้จิตและเจตสิกสงบจากความเร่าร้อน เป็นลักษณะกายจิตตทรณนิมิตททรรสา
มีการกำจัดความเร่าร้อนของจิตและเจตสิก เป็นกิกายจิตตานอปปิพณทนต์ติภาวปจ

จุปฏฐานา

มีความเยือกเย็นไม่ตื้นรน เป็นผล กายจิตตปทฏฐานามีจิตและเจตสิก เป็นเหตุไถ่

๕. สุข

สุขหมายถึงความสุขฉ่ำชื่นทั่วทั้งตัวที่ประณีตอย่างยิ่ง^{๑๔๒}, ความสุขที่ประกอบด้วย
วิปัสสนา^{๑๔๓} สงเคราะห์เข้าในสุขเวทนาเจตสิกคือธรรมชาติที่เสวยอารมณ์สบายทางกายและโสมนัสเวทนา
เจตสิกคือธรรมชาติที่เสวยอารมณ์สบายใจสุขเวทนาเจตสิกมีลักษณะที่จตุกะ^{๑๔๔} ดังนี้

อิฏฐโณภูพพานุกถณลกขณามีการสัมผัสกับโณฐัพพารมณที่ดี	เป็นลักษณะ
สมปยุตตานพยุทรรสา มีการทำให้สมปยุตธรรมเจริญ	เป็นกิจ
กายิกอสสาทปจจุปฏฐานา มีความยินดีทางกาย	เป็นผล
กายินทริยปทฏฐานา มีกายปสาท	เป็นเหตุไถ่
โสมนัสเวทนาเจตสิกมีลักษณะที่จตุกะ ^{๑๔๕} ดังนี้	
อิฏฐารมณณานุกถณลกขณา มีการเสวยอารมณ์ที่ดี	เป็นลักษณะ
อิฏฐากการสมโณครสา มีการประจวบกับอาการที่น่าปรารถนา	เป็นกิจ
เจตสิกอสสาทปจจุปฏฐานา มีความแช่มชื่นยินดีทางใจ	เป็นผล
ปสสทธิปทฏฐานา มีความสงบกายใจ	เป็นเหตุไถ่

๖. อธิโมกข์

^{๑๔๑} นายวรรณสิทธิไวยะเสวีรวรรณ, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมัตถสังคหะปริจเฉทที่๒เจตสิกสังคห
วิภาค, หน้า ๖๑.

^{๑๔๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๕.

^{๑๔๓} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๒๓.

^{๑๔๔} นายวรรณสิทธิไวยะเสวีรวรรณ, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมัตถสังคหะปริจเฉทที่๒เจตสิกสังคห
วิภาค, หน้า ๑๙.

^{๑๔๕} นายวรรณสิทธิไวยะเสวีรวรรณ, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมัตถสังคหะปริจเฉทที่๒เจตสิกสังคห
วิภาค, หน้า ๒๐.

อธิโมกข์^{๑๔๖} หมายถึงศรัทธาแรงกล้าที่ทำให้ใจผ่องใสอย่างยิ่ง^{๑๔๗}, ความเชื่อหรือศรัทธาที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนาเป็นความผ่องใสอย่างยิ่งของจิตและเจตสิกเป็นศรัทธาที่มีกำลัง^{๑๔๘} สงเคราะห์เข้าในอธิโมกขเจตสิกๆเป็นธรรมชาติที่มีสภาพทลายจิตที่รวนเรเป็นสองฝักสองฝ่ายในอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งคือมีการตัดสินอารมณ์เด็ดขาดไม่ว่าอารมณ์นั้นจะเป็นอารมณ์ที่ดีหรือไม่ดีก็ตามจะตัดสินถูกหรือผิดก็ตามและไม่ว่าการงานที่สุจริตหรือทุจริตก็ตามที่ได้ตัดสินใจสำเร็จลงได้นั้นก็ด้วยอำนาจของอธิโมกขเจตสิก ฉะนั้นลักษณะทางจิตของอธิโมกขเจตสิก^{๑๔๙} คือ

สนธิฐานลักขณ	มีการตัดสินใจเด็ดขาด	เป็นลักษณะ
อสสพปนโรโส	มีการตั้งมั่นไม่รวนเรในอารมณ์	เป็นกิจ
วินิจฉยปัจจุပ္ปฐานโน	มีการตัดสิน	เป็นผล
สนธิญเยธมมปทฐานโน	มีธรรม (อารมณ์) ที่จะต้องตัดสินใจเป็นเหตุไถ่	

ในอัฐสาลินีแสดงไว้ว่าความโน้มใจเชื่อชื่อว่าอธิโมกข์, และอรรถของอธิโมกข์ก็คือมีความตกลงใจเป็นลักษณะมีการไม่แสไปเป็นรส, มีการตัดสินใจเป็นปัจจุปัฏฐานมีธรรมที่จะต้องตกลงใจเป็นปทัฏฐานอธิโมกข์นั้นพึงเข้าใจว่าเหมือนเสาเขื่อนเพราะไม่หวั่นไหวในอารมณ์อธิโมกข์นี้เป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉาเพราะวิจิกิจฉาเป็นสภาพที่ลังเลสงสัยในอารมณ์แต่อธิโมกข์มีหน้าที่ทลายความลังเลสงสัย

๗. ปัคคาหะ^{๑๕๐} (ความเพียร)

ปัคคาหะหมายถึงความเพียรที่พอดี^{๑๕๑}, ความเพียรที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนาซึ่งเป็นความเพียรที่ไม่หย่อนเกินไปไม่ตึงเกินไปประคับประคองไว้เป็นอย่างดี^{๑๕๒} สงเคราะห์เข้าในวิริยเจตสิกๆ เป็นธรรมชาติเพียรพยายามต่ออารมณ์คืออดทนต่อสู้กับความยากลำบากที่เกี่ยวกับการงานต่างๆ ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายไม่ดี

^{๑๔๖} ความตัดสินใจเชื่อว่าอธิโมกข์อ้างในอภิธัมมวาทาร, หน้า ๔๔.

^{๑๔๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๕.

^{๑๔๘} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๒๓.

^{๑๔๙} นายวรรณสิทธิไวยะเสวีรวรรณ, คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ ๒ เจตสิกสังคหวิภาค, หน้า ๒๗-๒๘.

^{๑๕๐} เรียกว่าปัคคาหะอ้างในพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัยเล่ม ๒, หน้า ๒๔๕.

^{๑๕๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๕.

^{๑๕๒} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๒๔.

และไม่ว่างานนั้นจะยากลำบากมากน้อยสักเพียงใดก็ตามถ้าไม่ประกอบด้วยวิริยะแล้วย่อมสำเร็จไม่ได้
วิริยะจึงชื่อว่าความเพียรอันได้แก่ความอุตสาหะซึ่งมีความหมายว่าสามารถอดทนต่อความยากลำบากที่
กำลังได้รับอยู่ดังจะเห็นว่า “อุทฺทฺขลลเกสหนุสฺสาโห” ความสามารถอดทนเมื่อได้รับความลำบากชื่อว่า
อุตสาหะได้แก่วิริยเจตสิกมีลักษณะที่จตุกะ^{๑๕๓} ดังนี้

อุสฺสาหนลกฺขณ	มีความอดทนต่อสู้กับความลำบาก	เป็นลักษณะ
สหขตานุปฺตมฺภนฺนรสมิการอดทนุณฺนธรรมที่	เกิดพร้อมกับตนไม่ให้ถอยหลังเป็นกิจ	
อสีสทนปจฺจุปฺปฏฺฐาน	มีการไม่ท้อถอย	เป็นผลปรากฏ
สเวควตฺตฺอุปฏฺฐาน (วา)	มีความสดคือสังเวควัตถุ ^{๑๕๔}	เป็นเหตุใกล้
วิริยารมภวตฺตฺอุปฏฺฐาน	หรือมีวิริยารมภวัตถุ ^{๑๕๕}	เป็นเหตุใกล้

๘. อุပ္ปฏฺฐาน

อุပ္ปฏฺฐานหมายถึงสติซัค^{๑๕๖}, สติที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนาซึ่งเป็นสติที่เข้าไปตั้งอยู่อย่างติ่มั่นคง
ฝังลึกไม่หวั่นไหว^{๑๕๗} สติเจตสิกคือธรรมชาติที่มีความระลึกได้ในอารมณ์และให้สังวรอยู่กับกุศลธรรมเป็น
ลักษณะมีอรรถโดยเฉพาะ (ลักษณะที่จตุกะ) ๔ ประการ^{๑๕๘} ดังนี้

อปีลาปนลกฺขณา	มีความระลึกได้ในอารมณ์เนื่องๆ	เป็นลักษณะ
อสมฺโมหฺรสา	มีความไม่หลงลืม	เป็นกิจ
วิสยาภิมุขภาวปจฺจุปฺปฏฺฐานา	มีความจดจ่อต่ออารมณ์	เป็นผล
ถีสณฺญาปฏฺฐานา (วา)	มีความอันมั่นคง	เป็นเหตุใกล้ (หรือ)
กายาทีสตีปฏฺฐานปฏฺฐานา	มีสติปฏฺฐาน๔คือกายเวทนาจิตธรรมเป็นเหตุใกล้	

๙. อุเบกขา

^{๑๕๓} นายวรรณสิทธิไวยะเสวี , คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่๒เจตสิกสังคหิภาค, หน้า ๒๘.

^{๑๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙.

^{๑๕๕} อ้างแล้ว

^{๑๕๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๕.

^{๑๕๗} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๒๔.

^{๑๕๘} นายวรรณสิทธิไวยะเสวี , คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่๒เจตสิกสังคหิภาค, หน้า ๕๕.

อุเบกขาหมายถึงความวางจิตเป็นกลางที่ลงตัวสนิท^{๑๕๕}, วิปัสสนูปেকขาและอาวัชณูปেকขา วิปัสสนูปেকขาได้แก่ความเป็นกลางในสังขารทั้งปวงส่วนอาวัชณูปেকขาได้แก่ความเป็นกลางที่เกิดขึ้นใน มโนทวาร^{๑๖๐} อุเบกขานี้สงเคราะห์เข้าในตัตตรมัชฌัตตาเจตสิกซึ่งเป็นธรรมชาติที่เป็นกลางในสัมปยุต ธรรมนั้นๆได้แก่การทำเจตสิกให้สม่ำเสมอในโสณกิจของตนไม่มีความยิ่งหย่อนมีลักษณะที่จดุกะ^{๑๖๑} ดังนี้

จิตตเจตสิกานสมวาหิตลกขณา

มีการหาจิตและเจตสิกให้เป็นไปสม่ำเสมอ เป็นลักษณะ

อุนาธิตานินวารณรสา (วา)

มีการห้ามจิตและเจตสิกไม่ยิ่งและหย่อน เป็นกิจ (หรือ)

ปกขปาตุปจเณนรสา

มีการตัดขาดการตกไปในความยิ่งและหย่อนของจิตและเจตสิกเป็นกิจ

มขมตตภาวปจจุปฏฐานามีความฉลาดเป็นกลางโดยเพ่งเฉยต่อจิตและเจตสิกเป็นผล

สมปยุตตปฏฐานา มีสัมปยุตธรรม เป็นเหตุใกล้

ตัตตรมัชฌัตตาเจตสิกนี้เป็นตัวกลางที่ทำให้จิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมกันในขณะนั้นทำ กิจของตนๆโดยสม่ำเสมอเหมือนสารถิผู้วางเฉยต่อม้าอาชาไนยที่วิ่งเรียบไปฉะนั้น

๑๐. นิกันติ

นิกันติหมายถึงความตั้งใจพอใจ^{๑๖๒}, ความยินดีพอใจในวิปัสสนา^{๑๖๓} สงเคราะห์เข้าในโลก เจตสิกคือธรรมชาติที่เป็นความยินดีตั้งใจอยู่ในอารมณ์ได้แก่สภาพความปรารถนาความอยากได้และความ ติดใจอยู่ในอารมณ์ทั้ง ๖ มีลักษณะที่จดุกะ^{๑๖๔} ดังนี้

อารมณคคณลกขโณ มีความยึดอารมณ์ เป็นลักษณะ

^{๑๕๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๕.

^{๑๖๐} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๒๔.

^{๑๖๑} นายวรรณสิทธิไวยะเสวีรวบรวม, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ ๒ เจตสิก สังคหิภาค, หน้า ๖๑.

^{๑๖๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๕.

^{๑๖๓} ฝ่ายวิชาการอภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๒๕.

^{๑๖๔} นายวรรณสิทธิไวยะเสวีรวบรวม, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ ๒ เจตสิก สังคหิภาค, หน้า ๓๙-๔๐.

อภิสงครโส มีความซ่องติดอยู่ในอารมณ์ เป็นกิจ
 อปริจาคปัจจุภูฐานโน มีความไม่ยอมละ เป็นผล
 สโยชนียธมเมสุสสาทสสนปฏฐานโน
 มีการเห็นความสำราญในสังโยชนธรรม เป็นเหตุไกล่

ในปริมัตถที่ปณีภาได้แสดงเวทจนะธรรมคือธรรมใช้แทนกันได้ไว้ ๑๐ ประการคือตัณหาราคะ กามะนันโทภิชฌาขเนตติโปโนพหวิกะอิฉาอาสาและสังโยชน์ แม้แต่ความยินดีติดใจในการเจริญกรรมฐานก็ชื่อว่าตัณหาคือเป็นธรรมราคะธรรมนันโทธรรมตัณหา^{๑๖๕} แต่เป็นตัณหาที่ไม่มีโทษถึงทุกติ

สรุปความว่า สภาพธรรมนั้นมีอยู่ ๒ ลักษณะ ใหญ่ๆ คือ สามัญญลักษณะและวิเสสลักษณะ สามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไป โดยปกติของสภาพธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งที่เป็น จิต เจตสิก รูป คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตาอันมีลักษณะเหมือนกันของสภาพธรรมทั้งหลาย วิเสสลักษณะ คือ ลักษณะเฉพาะตัวของสภาพธรรม ที่แตกต่างกันไปตามลักษณะของสภาพธรรมที่แตกต่างกัน อย่างเช่น จิต เห็น ก็มีลักษณะเฉพาะตัว คือรู้สีเท่านั้นจะไปรู้เสียงก็ไม่ได้ หรือ จะมีลักษณะ ร้อนก็ไม่ได้ ชาติดิน ก็มีลักษณะเฉพาะตัวคือแข็ง จะร้อนก็ไม่ได้ เพราะเป็นลักษณะเฉพาะตัวของธาตุไฟ เท่านั้น วิเสสลักษณะนี้มีอยู่ ๔ ประการ คือ ลักษณะ รสปัจจุภูฐาน และปฏฐฐานเรียกว่าลักษณาทิตจุกะ คือ ธรรมที่มีองค์ ๔ อันมีลักษณะ ลักษณะ (เครื่องแสดง)รสะ (กิจหน้าที่ของธรรม)ปัจจุภูฐาน (อาการปรากฏ)ปฏฐฐาน (เหตุไกล่ให้เกิด)

๓.๘ คุณสมบัติสนูปกิเลส

วิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๙ ข้อนั้นเป็นธรรมฝ่ายดีเป็นโพธิปักขิยธรรม คือ ธรรมที่เป็นพรรคเป็นพวก การตรัสรู้ เช่น สติ ปัญญา (ธรรมวิจย) วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา เหล่านี้ล้วนแต่เป็นโพชนงค์ คือองค์ของธรรมสามัคคีในการตรัสรู้ทั้งนั้นและจะปรากฏชัดแจ้งแก่ผู้ปฏิบัติต่อไปในขั้นสังขารุเบกขาญาณ^{๑๖๖} และการปฏิบัติที่ดำเนินไปอย่างถูกต้องไม่ติดขัดเป็นความบริสุทธิ์ที่เกิดขึ้นภายในจิตใจของผู้ปฏิบัติซึ่งผลที่เกิดจากการปฏิบัตินี้ถือเอาผลที่เกิดขึ้นตามลำดับจนถึงขั้นสุดท้ายความบริสุทธิ์หรือความผ่องแผ้วมีชื่อเรียกว่าต่างกันแต่โดยสาระแล้วได้แก่วิสุทธิ^{๑๖๗} วิปัสสนาญาณ^{๑๖๘} ญาณจริยา ๑๖^{๑๖๙} และโสฬส

^{๑๖๕} นายวรรณสิทธิไวยะเสวีรวบรวม, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ ๒ เจตสิก

สังคหวิภาค, หน้า ๔๑.

^{๑๖๖} ธนิต อยู่โพธิ์ วิปัสสนานิพนธ์, หน้า ๑๒๘.

^{๑๖๗} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๕๘/๒๐๖, (ไทย) ๑๒/๒๕๘/๒๕๕. (อ้างในปรุตม์ บุญศรีตัน)

ญาณ^{๑๑๐} ความไม่ยึดติดข้ามพ้นวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๑๐ ประการ^{๑๑๑} ความมีสติกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันขณะ^{๑๑๒} ไม่อวกแวกไม่หวั่นไหวไม่อ่อนแอเพราะตัณหาและทิฐิ^{๑๑๓} การพิจารณาเห็นและรู้ด้วยปัญญาอันยิ่งการกำหนดรู้ถึงความสิ้นไปและความเสื่อมไป ความสำรอกความดับสนิท การปล่อยวางซึ่งราคะโทสะและโมหะ^{๑๑๔} ภาวะที่ทำให้จิตดำเนินอยู่ในกระแสที่บริสุทธิ์โปร่งเบาเป็นอิสระไม่มีความเอนเอียงยึดติดเงื่อนไขบมต่างๆ ในภายในเกิดเป็นบุคลิกภาพใหม่เป็นสภาพของจิตที่มีสุขภาพที่ดีมีความคงที่ทั้งในอารมณ์ที่น่าปรารถนาและในอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาไม่หวั่นไหวไปเพราะโลกธรรมทั้งหลายเป็นจิตที่ไม่เศร้าโศกปราศจากกิเลสตัณหา คือ ราคะ โทสะ และโมหะ เกษมจากโยคะทั้ง ๔ ประการ^{๑๑๕} จึงเป็นเส้นทางบริสุทธิ์แห่งจิตเป็นวิธีการชำระล้างอาการเป็นโรคต่างๆ ที่มีในจิตกำจัดสิ่งที่เป็นเงื่อนไขบมเป็นอุปสรรคถ่วงขัดขวางการทำงานให้หมดไปทำให้ปลอดโปร่งพร้อมที่จะดำรงชีวิตอยู่เผชิญและจัดการกับสิ่งทั้งหลายในโลกด้วยความเข้มแข็งและสดชื่นต่อไป

การปฏิบัติธรรมตามหลักเอกายนมรรคนี้นั้นก่อนที่จะได้รับความผ่องแผ้วและอานิสงส์ของการปฏิบัติมีสิ่งหนึ่งที่จะเกิดขึ้นในลำดับแห่งการปฏิบัติซึ่งถือว่าเป็นความเศร้าหมองของเอกายนมรรคที่เรียกว่า “วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการ” วิปัสสนูปกิเลสนี้จะเกิดขึ้นในขณะที่ผู้ปฏิบัติได้ฝึกปฏิบัติอย่างถูกต้องจนเกิดความรู้แจ้งขึ้นเรื่อยๆ เรียกว่า “ตรุณวิปัสสนาญาณ” หรือเกิดขึ้นในขณะที่แห่งตรุณอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^{๑๑๖} กล่าวว่าวิปัสสนูปกิเลสนี้จะเกิดขึ้นแก่ผู้ที่ปฏิบัติอย่างถูกต้อง ถูกทางเท่านั้น จะไม่เกิดแก่ (๑) ผู้ที่เป็นพระอริยสาวกผู้บรรลุมรรคผลแล้ว

พระพรหมโมลีอธิบายว่า คือท่านที่ปฏิบัติจนผ่านโสฬสญาณไปครั้งหนึ่งแล้ว อธิษฐานกลับมาถึงอุทยัพพญาณหรือพระอริยสาวกที่สูงขึ้นไปกว่านั้น (๒) ผู้ที่ปฏิบัติผิดทางหรือปฏิบัติไม่ถูกต้อง^{๑๑๗}

^{๑๑๐} พ. ฎ. อ. (บาลี) ๔๗/๕๗/๑๓๕.

^{๑๑๑} พ. อ. อ. (บาลี) ๒๖/๒๓/๒๐๓, วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๓๖๓.

^{๑๑๒} พ. ฎ. (บาลี) ๓๑/มาติกา/๑-๒, (ไทย) ๓๑/มาติกา/๑-๒, วิสุทธิ, ๓/๒๐๖-๓๒๘.

^{๑๑๓} พ. ฎ. อ. (บาลี) ๔๗/๕๗/๑๓๕.

^{๑๑๔} ม. อ. (บาลี) ๑๔/๕๒๓/๓๔๘, (ไทย) ๑๔/๕๒๓/๒๕๓.

^{๑๑๕} ม. ม. อ. (บาลี) ๑๐/๒๓/๑๖๓.

^{๑๑๖} อ. อ. (บาลี) ๒๐/๔๓๘/๑๒๒, (ไทย) ๒๐/๔๓๘/๑๒๕.

^{๑๑๗} ปฐม บุญศรีดิน, อ้างแล้ว.

^{๑๑๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๒๖๓, (ไทย) ๓/๑๑๐.

^{๑๑๙} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร, ป.ธ. ๕), วิปัสสนาทีปนี. หน้า ๑๓๗.

(๓) ผู้ที่ปฏิบัติถูกทางแต่มีความเกียจคร้านทอดทิ้งกรรมฐานเสียกลางคัน^{๑๑๘} นั้นหมายความว่า บุคคลผู้ดำเนินตามหลักเอกายนมรรคได้ถูกต้อง จนบรรลุถึงอุทยัพพญาณอย่างอ่อนนี้ จะพบเห็นวิปัสสนูปกิเลสนี้ไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่งแตกต่างกันออกไปตามแต่ละบุคคล นอกจากนี้คัมภีร์วิสุทธิมรรคยังกล่าวอีกว่า บรรดาวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๑๐ นั้น ตั้งแต่โอภาสจนถึงอุเบกขาไม่ใช่องค์ธรรมที่เป็นอกุศล แต่ที่เรียกว่า วิปัสสนูปกิเลสเพราะเป็นองค์ธรรมที่สามารถทำให้ผู้ปฏิบัติไขว่เขวและหลงยึดว่าเป็นผลของการปฏิบัติได้ เพราะวาทะขององค์ธรรมทั้ง ๙ นั้นบางอย่างมีสภาวะคล้ายคลึงกับโคตรภูญาณ มรรคญาณ ผลญาณมาก^{๑๑๙} อีกประการหนึ่งเพราะองค์ธรรมเหล่านั้นเป็นที่ตั้งที่อาศัยแห่งตัณหา มานะและทิฐิได้ ส่วนนิกัณติ ความพอใจ ความติดใจนั้น ถือว่าเป็นอุปกิเลสและเป็นอกุศลโดยแท้^{๑๒๐} โดยเฉพาะอย่างยิ่งโอภาส คือ ความสว่าง ท่านกล่าวว่าวิปัสสนูปกิเลสที่มักเกิดขึ้นแก่สมณวิปัสสนาลาภบุคคล คือผู้ที่ได้สมณะแล้วมา ปฏิบัติวิปัสสนาต่อโดยมากเพราะกิเลสทั้งหลายของบุคคลเช่นนี้ได้ถูกข่มไว้ด้วยพลังแห่งสมาบัติเมื่อกิเลสไม่ปรากฏขึ้น จึงทำให้คิดว่า ตนเป็นพระอรหันต์^{๑๒๑} ฉะนั้นเมื่อวิปัสสนูปกิเลสดังกล่าวอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติจะต้องไม่หลงเข้าใจผิดและติดอยู่กับอารมณ์เหล่านั้นท่านให้พิจารณาอารมณ์เหล่านี้โดยความเป็นของไม่เที่ยงเพราะมีแล้วไม่มี เป็นทุกข์เพราะถูกความเกิดและความเสื่อมบีบคั้น เมื่อพิจารณาเห็นเช่นนั้นแล้วย่อมเข้าใจว่านั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวเราแล้วจะเป็นผู้ไม่หวั่นไหวไม่ติดหลงใหลกับวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้

สรุปความว่าวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๑๐ ประการ เป็นคุณแก่ผู้ปฏิบัติธรรมอย่างมากใน ๙ ข้อ นั้นเป็นฝ่ายกุศลอย่างแท้จริงมีอยู่ ข้อเดียวที่เป็นฝ่ายอกุศลแต่ก็มีพิษร้ายแรงมากเช่นกันทำให้ผู้ปฏิบัติหลงใหลจนหาทางออกไม่ถูกเลยก็มีเป็นจำนวนมากและวิปัสสนูปกิเลสที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญวิปัสสนาซึ่งเป็นเครื่องยืนยันได้ว่าผู้ปฏิบัติธรรมนั้นได้ปฏิบัติอย่างถูกวิธีแล้วแต่ต้องมีการรู้เท่าทัน(มีสติ)ว่าอารมณ์ที่กำลังปรากฏอยู่นั้นเป็นวิปัสสนูปกิเลสไม่ควรไปยึดติดหลงเพราะจะทำให้วิปัสสนาปัญญาไม่เจริญกว่าหน้าต่อไป

๓.๙ โทษของวิปัสสนูปกิเลส

^{๑๑๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๒๖๖, (ไทย) ๓/๑๑๐.

^{๑๑๙} ภัททันตอาสภะอัครคมหากัมมัฏฐานาจริยะ, *วิปัสสนาทีปนีฎีกา*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๐๓.

^{๑๒๐} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๒๗๒, (ไทย) ๓/๑๒๐-๑๒๑.

^{๑๒๑} วิสุทธิ. (บาลี) ๓/๒๗๓, (ไทย) ๓/๑๒๒.

วิปัสสนูปกิเลสหรืออุปกิเลส ๑๐ นี้ ดูจากหัวข้อทั้ง ๑๐ แล้ว ดูอย่างไม่พิจารณาแต่เพียงจากสภาพของชื่อ เมื่อดูแล้วรู้สึกราวกับว่าน่าชื่นชมน่ายินดีชื่อไปเหมือนข้อธรรมสำคัญๆ ทางพระพุทธศาสนา แต่กลับหมายถึงการปฏิบัติแบบผิดๆ ที่เป็นโทษ มีความหมายตรงกันข้ามกับข้อธรรมนั้นๆ เป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งการปฏิบัติสมถวิปัสสนาซึ่งเกิดแก่ผู้ได้สมถวิปัสสนาอ่อนๆ แล้วเกิดความหลงผิด, เข้าใจผิดคิดว่าตนประสบความสำเร็จ หรือบรรลุผลขั้นใดขั้นหนึ่งแล้วอันมักเกิดขึ้นจากผลของการปฏิบัติสมถสมาธิหรือฌานอย่างผิดๆ เป็นเหตุปัจจัย คือเน้นปฏิบัติแต่สมาธิหรือฌานแต่ขาดการวิปัสสนาให้เกิดปัญญาจึงพาให้เกิดการทะนงตน (มานะ) และหลงผิดหลงยึดด้วยทิฏฐุปาทานหรือสัณฺหะอุปาทานโดยไม่รู้ตัวและบังเกิดผลร้ายบางประการ ทั้งต่อกายและจิตตนตลอดจนบุคคลรอบข้างอย่างรุนแรงและทำให้ไม่สามารถดำเนินก้าวหน้าต่อไปใน "วิปัสสนาญาณ" อันถูกต้องดังได้อุปกิเลส ๑๐ แห่งวิปัสสนาอันมี ๑๐ มีดังนี้

วิปัสสนูปกิเลสหรืออุปกิเลส ๑๐ แห่งวิปัสสนาหมายถึง สิ่งที่ทำให้ใจขุ่นมัวหรือหลงจึงทำให้รับธรรมไม่ได้หรือเป็นไปได้อย่างยากลำบากยากยิ่งเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นมาจากการปฏิบัติสมถวิปัสสนานั้นเอง กล่าวโดยย่ออีกคือกิเลสที่เกิดขึ้นมาจากการปฏิบัติธรรมนั้นเองโดยมีโทษดังผู้รู้ทั้งหลายได้ให้ความเห็นไว้ดังนี้

วิปัสสนูปกิเลสมักเกิดจากการปฏิบัติพระกรรมฐานหรือก็คือการปฏิบัติสมถวิปัสสนานั้นเอง แต่ไปหลงเน้นปฏิบัติแต่ฝ่ายสมถะหรือสมาธิจนเสียการ โดยขาดการวิปัสสนาเท่าที่ควรเสียมันเองจึงเกิดการไปติดเพลินในผลของสมถะที่เกิดขึ้นโดยไม่รู้ตัวอีกทั้งด้วยความไม่รู้ด้วยอวิชชานั้นเองและเพราะเมื่อขาดการวิปัสสนาย่อมขาดนิพพิทาอีกด้วยจึงขาดการปล่อยวางจึงมีแต่ความอึดถือ ราวกับว่าจิตแกร่งจนกำเริบเป็นอวดเก่ง ดังนั้นนักปฏิบัติที่นิ่งแต่สมาธิประจำหรือเสมอๆ โดยเฉพาะผู้ที่เข้าได้ถึงความสุข,สงบ,สบายได้บ้างแล้วแต่ขาดการวิปัสสนาพิจารณาในธรรมหรือโยนิโสมนสิการอย่างจริงจัง ก็เป็นกันทุกราย มากน้อยต่างกันไปตามนั้นเอง และเป็นไปโดยไม่รู้ตัวเสียด้วย ต้องพิจารณาสำรวจตัวเองโดย**แยบคาย** **จริงๆ** ถ้าไม่แยบคายแล้วถึงพิจารณาอย่างไร ก็ไม่เกิดปัญญาเข้าใจขึ้นได้จนถึงขั้นเสียผู้เสียคน อุปกิเลส ๑๐นี้มีใช่จะเป็นโทษแก่วิปัสสนาเท่านั้นยังสามารถทำให้เกิดวิปัสสนาต่างๆ จนต้องเสียผู้เสียคนไปก็ได้ เรื่องนี้เคยมีมาแล้วในอดีตหากอาจารย์ผู้สอนไม่เข้าใจ มุ่งส่งเสริมศิษย์ให้ยึดเอาเป็นของจริงแล้วก็จะทำให้ศิษย์เสียจนแก้ไขไม่ตก

ลักษณะอาการและการละกิเลส เป็นต้น ของฌานและสมาธิ ผิดกันดังแสดงมา ฌานมีความนุ่มเชื่องมาก วิจารณ์และปิติแรง กำลังใจกล้า โสดโผนทุกๆ อย่าง สรุปลแล้ว เมื่อจิตนุ่มไปตามอารมณ์ของฌาน ถ้าผู้ติตฌานหลงฌานอย่างหนักหน่วงแล้ว จิตของตนแทบจะไม่ใช่ตัวของตัวเองเสียเลยก็ว่าได้ที่จริงฌานเมื่อเกิดขึ้นเป็นของน่าตื่นเต้น ผู้ฝึกหัดใหม่จึงชอบนั่งแต่ฌานเป็นของได้ง่ายพลันหาย เพราะตกอยู่ใต้อำนาจของโลกธรรม ๘ ส่วน (สัมมา) สมาธิเมื่อเกิดขึ้นแล้วเป็นไปอย่างเรียบๆ เพราะมีสติรอบคอบ

ตามภูมิของตน และยึดเอาไตรลักษณ์เป็นอารมณ์หมายถึงจิตตั้งมั่นแล้วพิจารณาอยู่ในธรรมดังพระไตรลักษณ์ได้อย่างแนบแน่น) ไม่หลงลืมตัว ค่อยได้ค่อยเป็นไปละเอียดลงโดยลำดับได้แล้วไม่คอยเสื่อมเป็นโลกุตตรธรรม บางคนจะไม่รู้สึกตื่นเต้นในเมื่อตนได้สมาธิเพราะไม่ได้คำนึงถึงอาการที่ตนได้มีแต่ตั้งหน้าจะทำสมาธินั้นให้มันและละเอียดถ่ายเดียว ฌานเป็นของน่าสนุกสนานมีเครื่องเล่นมากมีเรื่องแปลกๆทำให้ผู้ไม่รู้เท่าตามความเป็นจริงหลงติดจมอยู่ในฌานอาการที่จิตหลงติดจมอยู่นั้นคือโทษของอุปกิเลส ๑๐ พึงสังเกตต่อไป

ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย^{๑๘๒} กล่าวถึงวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๑๐ ประการนี้ ย่อมจะเกิดขึ้นแก่ผู้มีความเพียรเจริญวิปัสสนาในเมื่อได้บรรลุถึงอุทยัพพญาณที่ยังอ่อนอยู่ถ้าผู้มีความเพียรนั้นพลาดพลั้งหลงกลต่อวิปัสสนูปกิเลสเหล่านั้นแล้ว ก็ย่อมจะเข้าถึงสภาวะที่ไม่สามารถบำเพ็ญความเพียรวิปัสสนาต่อไปได้เพราะเข้าใจผิดคิดไปว่าตนได้สำเร็จแล้ว ตนสิ้นกิเลสเป็นพระอรหันต์แล้ว อันเป็นเหตุให้ได้รับความอึดอัดใจ ขาดความเพียรที่จะปฏิบัติต่อไป ซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการเจริญวิปัสสนากรรมฐานอย่างยิ่ง

พระราชนิเวศรังสี (เทสก์เทศรังสี)^{๑๘๓} ได้กล่าวถึงโทษของวิปัสสนูปกิเลสไว้ว่ามีลักษณะอาการและการละกิเลส เป็นต้น ของฌานและสมาธิติดกันดังแสดงมา ฌานมีความน้อมเชื้อมาก วิริยะและปuditแรง กำลังใจกล้า โลกิณทุกอย่าง สรุปลแล้ว เมื่อจิตน้อมไปตามอารมณ์ของฌานถ้าผู้ติดฌานหลงฌานอย่างหนักหน่วงแล้วจิตของตนแทบจะไม่ใช่ตัวของตัวเองเสียเลยก็ว่าได้ที่จริงฌานเมื่อเกิดขึ้นเป็นของน่าตื่นเต้น ผู้ฝึกหัดใหม่จึงชอบนักแต่ฌานเป็นของได้ง่ายพลันหาย เพราะตกอยู่ใต้อำนาจของโลกธรรม ๘ ฌานเป็นของน่าสนุกสนานมีเครื่องเล่นมาก มีเรื่องแปลกๆทำให้ผู้ไม่รู้เท่าตามความเป็นจริงหลงติดจมอยู่ในฌานวิปัสสนาก็มีเครื่องกับดักเช่นกัน คือ วิปัสสนูปกิเลส ทั้ง ๑๐ ประการ อาการที่จิตหลงติดจมอยู่นั้นคือโทษ ของอุปกิเลส ๑๐ นี้มิใช่จะเป็นโทษแก่วิปัสสนาเท่านั้นยังสามารถทำให้เกิดวิปัสสนาต่างๆ จนต้องเสียผู้เสียคนไปก็ได้เรื่องทั้งนี้เคยมีมาแล้วในอดีต หากอาจารย์ผู้สอนไม่เข้าใจมุ่งส่งเสริมศิษย์ให้ยึดเอาเป็นของจริงแล้ว ก็จะทำให้ศิษย์เสียจนแก้ไขไม่ตกเมื่อมีเรื่องวิปัสสนาเกิดขึ้นเช่นนั้นผู้รู้เท่าและเคยผ่านมาแล้วจึงจะแก้ไขได้

^{๑๘๒} ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, **วิปัสสนากัมมัฏฐาน**, (กรุงเทพมหานคร : เฉลิมชาญการพิมพ์, ๒๕๒๘).

^{๑๘๓} พระราชนิเวศรังสี (เทสก์เทศรังสี), **โทษของวิปัสสนูปกิเลส**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: <http://www.nkgen.com/tess807.htm> [๒๗ พ. ค. ๒๕๕๕].

โทษของอุปกิเลสจากนิมิต

ท่านที่ฝึกสมาธิบรรลุขั้นตอนมาตลอดนั้นจิตใจอาจจะหลงใหลยึดเหนี่ยวข้องอยู่ในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง ซึ่งเป็นภาวะกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดอุปสรรคขัดขวางกันจิตไม่ให้ก้าวหน้าเจริญต่อไปถึงฌานที่สูงขึ้นเพราะจิตเกิดหลงเข้าใจผิดว่าตนบรรลุสมรรถผลแล้วจิตจึงยึดแน่นติดอยู่กับอารมณ์นั้น

๑. โอาส แสงสว่าง ซึ่งอาจจะเกิดขึ้นในขณะที่จิตหนึ่งเห็นเป็นสีแสงต่างๆ หรืออาจจะเป็นภาพก็ได้ อย่าเพิ่งไปสนใจและปักใจว่าต้องเป็นของเที่ยงแท้ เพราะภาวะนี้ จิตยังไม่ได้บรรลุฌานญาณปัญญาโดยแท้

๒. ปีติ ความรู้สึกยินดีอิ่มเอิบเบิกบานใจ จนลืมตัว

๓. ปัสสัทธิ ความสงบสบายระงับจากอารมณ์ภายนอก ที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน จิตก็ปรุงแต่งหลงนึกว่าถึงนิพพาน

๔. สุข ความรู้สึกที่สวดยความชุ่มชื้นสุขสำราญเพลิดเพลินใจ ซึ่งเป็นผลจากการฝึกสมาธิก็อย่าหลงอีกไว้เพราะเป็นของไม่เที่ยงแท้

๕. อธิโมกษ์ ความปลงใจเชื่อด้วยศรัทธาอันแก่กล้าโดยไม่มีเหตุผล จะทำให้กิเลสทั้งหลายกำเริบหลงมากยิ่งขึ้น

๖. ปัคคาหะ ความขยันหมั่นเพียรที่ไม่ย่อหย่อนท้อถอย ก็อย่าหลงเข้าใจผิดว่าภาวะนี้เป็นภาวะได้สำเร็จสมรรถผล

๗. ญาณ ความหยั่งรู้ที่เป็นผลพลอยได้จากการฝึกสมาธิ ซึ่งเป็นโลกียะ ยังเป็นของไม่เที่ยง ก็อย่าหลงว่าได้บรรลุความรู้แจ้ง

๘. อุปัฏฐาน สติเข้าไปตั้งมั่นแก่กล้าอยู่เฉพาะอารมณ์นั้นเกิดภาวะจิตสงบเยือกเย็น ทำให้หลงว่าได้บรรลุนิพพาน

๙. นิกันติ ความยินดีพอใจจนเกิดการติดใจ ในผลแห่งการปฏิบัติจิต จึงทำให้จิตข้องอยู่ในขั้นนั้นไม่ก้าวหน้าต่อไป

๑๐. อุเบกขา ความมีจิตเป็นกลางด้วยการวางเฉยที่เป็น อารมณ์หนึ่งจากการฝึกสมาธิโดยเข้าใจผิดว่า ภาวะนี้บรรลุนิพพาน ไม่ต้องทำอะไรต่อไปอีก

พึงเข้าใจว่ากิเลสเหล่านี้เกิดขึ้นในภาวการณ์ฝึกสมาธิให้เกิดฌานซึ่งยังอยู่ในภาวะระดับโลกียะที่อยู่ในสามัญลักษณะที่ไม่เที่ยงแท้ถาวร หนอยุในสภาพไม่ได้และต้องแตกดับไปในที่สุด จึงไม่น่ายึดมั่นถือมั่นจนหลงตนยึดตนว่าเป็นผู้วิเศษ อันเป็นเหตุทำให้สติวิปลาส คือบ้าได้

พระธรรมมังคลาจารย์ วิ, (ทอง สิริมงคล) ^{๑๘๔} ได้กล่าวถึงโทษที่เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติธรรมที่เกิดขึ้นอย่างรุนแรง คือ สติหลุด สติแตกหรือกรรมฐานแตก หมายถึงในช่วงเวลาที่ปฏิบัติแล้วเกิดเห็นนิมิตที่รุนแรงเข้ามากระทบอารมณ์ ทำให้ควบคุมตัวเองไม่ได้หรือขาดสติ เนื่องจากขาดการกำหนดอย่างต่อเนื่อง จึงนำไปสู่การเกิดสติวิปลาสขึ้นได้ ในส่วนของโทษที่เกิดขึ้นอย่างหนักแก่ผู้ปฏิบัติธรรมนั้น จะไม่ค่อยมีให้เห็นเพราะว่าบุคคลที่ปฏิบัติกรรมฐานอย่างจริงอยู่แล้วนั้น จะไม่เป็นบ้าเพราะมีสติอยู่ตลอด ส่วนคนที่เป็บบ้านั้น เพราะขาดสติในการกำหนดอย่างต่อเนื่องในขณะที่ปฏิบัติ จึงมักเข้าใจว่าผู้ที่มาปฏิบัติธรรมนั้นเป็นบ้า แต่ที่จริงแล้วหาใช่ไม่ คนที่เป็บบ้านนั้น โดยส่วนมากจะมีพื้นฐานของปราชญ์ติดปติมาก่อน พอมาปฏิบัติ อาการดังกล่าวจึงเกิดทับซ้อนขึ้นในขณะที่ปฏิบัติ ทำให้เกิดทวิภูมิฐานะ โทสะ ที่รุนแรงขึ้นได้ ในส่วนของคุณนั้น ทำให้จิตใจสงบ บางคนเกิดศรัทธาแรงกล้าในพระพุทธศาสนาขึ้น นำไปสู่การเห็นหรือมีสัมมาทิฐิขึ้นได้.

พระครูภาวนาสมณวัตร วิ. ^{๑๘๕} กล่าวถึงโทษของว่าความจริงวิปัสสนูปกิเลสมีคุณอยู่มากมาย เพราะทั้ง ๑๐ ข้อนั้นเป็นกุศลเสีย ๙ ข้อ เป็นอกุศลเพียงข้อเดียวจึงเป็นคุณอย่างมากต่อผู้ปฏิบัติ คือเป็นเครื่องหมายบอกให้เรารู้ว่าการปฏิบัติธรรมของเรามาถูกทางแล้วทำให้ผู้ปฏิบัติมีกำลังใจในการปฏิบัติธรรมมากยิ่งขึ้นและสามารถพัฒนาจิตของตนให้บรรลุมรรคผลนิพพานได้แต่ก็มีโทษอยู่เช่นกันถ้าผู้ปฏิบัติไปหลงยึดติดอยู่กับวิปัสสนูปกิเลสข้อใดข้อหนึ่งว่านี้ใช้แล้วเป็นการบรรลุมรรคผลนิพพานอย่างแน่นอนจนไม่ฟังใครในคำแนะนำก็คงจะไม่สามารถพัฒนาจิตของตนให้ไปถึงมรรคผลนิพพานได้อย่างแท้จริง

พระคันธสราภิวังศ์ ^{๑๘๖} วิปัสสนูปกิเลสมีคุณต่อนักปฏิบัติ ทำให้เรามีความสุขและเพิ่มพูนกำลังใจในการปฏิบัติธรรม แต่มีโทษคือ ถ้าเราเข้าใจผิดว่าเป็นมรรคผลนิพพานก็จะทำให้ล้มเลิกการปฏิบัติธรรมไป

จำลอง ดิษยวนิช ^{๑๘๗} กล่าวถึงวิปัสสนูปกิเลสว่าเป็นมลทินของวิปัสสนากรรมฐานจะไปบังคับไม่ให้เกิดก็ไม่ได้ เมื่อโยคีปฏิบัติจนถึงตรุณอุทัยพยุภูณ อุปกิเลสย่อมเกิดขึ้นตามธรรมดา สิ่งที่สำคัญคือ

^{๑๘๔} พระธรรมมังคลาจารย์ วิ, (ทอง สิริมงคล) เจ้าสำนักวิปัสสนากัมมัฏฐานวัดพระธาตุศรีจอมทอง, จากบทสัมภาษณ์วันที่ ๕ ตุลาคม ๒๕๕๕.

^{๑๘๕} พระครูภาวนาสมณวัตร วิ. (ประจาก สิริวัฒนโณ), ศูนย์ปฏิบัติธรรม ตามังเณง เณลิมาษ ๖๐ปี, ตำบลสำราญราษฎร์ อำเภอดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่, วันที่

^{๑๘๖} พระคันธสราภิวังศ์ (พระมหาสมลักษณ์), เจ้าสำนักปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานวัดท่ามะโอ, อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง, จากบทสัมภาษณ์วันที่ ๑๕ ตุลาคม ๒๕๕๕.

โยคีจะต้องไม่พอใจอยู่เพียงแค่นี้ โดยหลงผิดคิดว่าตนสำเร็จมรรคผลแล้วเป็นปัจจัยให้กิเลสอื่นๆ โดยเฉพาะตัณหา มานะ, ทิฐิ และอกุศลธรรมเหล่าอื่นเกิดขึ้นอีกมากมาย วิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้จะไม่เกิดแก่ พระอริยสาวก ผู้บรรลุมรรคผลแล้ว ผู้ปฏิบัติผิดทาง เริ่มต้นตั้งแต่ศีลวิบัติ ผู้ทอดทิ้งวิปัสสนากรรมฐาน บุคคลเกียจคร้าน แม้จะปฏิบัติถูกต้องมาตั้งแต่ต้น

สรุปโทษของวิปัสสนูปกิเลสนั้นความจริงตั้งแต่โอภาสถึงอุpekขา ๙ ประการนี้ที่เรียกว่า อุปกิเลสเพราะเป็นที่อาศัยของตัณหา, มานะ, ทิฐิ, ทั้ง ๙ ประการนี้ความจริงไม่ได้เป็นอกุศลแต่ประการสุดท้ายคือ นิกันติ (โลภะ) เป็นอุปกิเลสด้วยและเป็นที่อาศัยของอุปกิเลสด้วยอุปกิเลสทั้ง ๑๐ ประการนี้นับโดยที่ตั้งหนึ่งๆ เป็นที่อาศัยของอกุศล ๓ ตัว คือ ตัณหา, มานะ, ทิฐิ, รวม ๑๐ ที่ตั้งก็เป็น ๓๐ ครอบถ้วน และธรรมชาติทั้ง ๙ อย่างคือตั้งแต่โอภาสจนถึงอุpekขาเป็นกุศลเพราะจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องใช้ความเพียรปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานมาไม่น้อย แต่ที่มามีสภาพเป็นอุปกิเลสก็เพราะเมื่อเกิดขึ้นแล้วอกุศล ๓ ตัว คือ ตัณหา, มานะ, ทิฐิ, ก็คอยหาโอกาสแทรกเข้ามาเช่นเมื่อโอภาสปรากฏขึ้น ทิฐิ ก็จะเกิดแก่ผู้ปฏิบัติทำให้นึกคิดไปว่าแสงสว่างเกิดขึ้นนี้คงเป็นเพราะเราได้บรรลุธรรมวิเศษแล้วต่อจากนั้นมานะก็จะเกิดขึ้นทำให้นึกคิดไปว่าตนมีบุญต่อจากนั้นก็ยินดีชอบใจว่าขอให้เป็นอย่างนี้ตลอดไปอันแสดงว่าตัณหาเกิดขึ้นแล้วเลยทำให้โอภาสซึ่งตัวจริงแล้วเกิดจากกุศลญาณแล้วมากลายสภาพเป็นอุปกิเลสไปดังที่กล่าวมา

สรุปวิปัสสนูปกิเลส หมายถึง กิเลสที่เป็นเหตุทำให้วิปัสสนามัวหมองซึ่งเป็นอุปกิเลสที่เกิดแก่ผู้ปฏิบัติที่ได้ตรุณอุทัยพยุญาณอย่างอ่อนและจะเกิดปรากฏการณ์ทางจิตจนทำให้เกิดการเข้าใจผิดคิดว่าตนได้บรรลุมรรคผลนิพพานอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วไม่เจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน ส่วนการเกิดขึ้นของวิปัสสนูปกิเลสนั้นเป็นผลมาจากการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างถูกต้องและด้วยความเพียรที่ไม่ย่อท้อต่อการปฏิบัติและมีการกำหนดจดจ่อต่อเนื่องไม่ทอดทิ้งการปฏิบัติจึงทำให้มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิปรากฏขึ้นในที่สุดแล้วปรากฏการณ์ ๑๐ ประเภทก็เกิดขึ้นมี ๑. โอภาส ๒. แสงสว่าง ๓. ปีติ ๔. ความรู้สึกยินดีอิ่มเอิบเบิกบานใจ ๕. ปัสสัทธิ ๖. ความสงบสบายระงับจากอารมณ์ภายนอก ๗. สุข ๘. ความรู้สึกที่เสวยความชุ่มชื้นสุขสำราญพลีตพลินใจ ๙. อธิโมกข์ ๑๐. ความปลงใจเชื่อด้วยศรัทธาอันแก่กล้าโดยไม่มีเหตุผล ๑๑. ปัคคาหะ ๑๒. ความขยันหมั่นเพียรที่ไม่ย่อหย่อนท้อถอย ๑๓. ญาณ ๑๔. ความหยั่งรู้ที่เป็นผลพลอยได้จากการฝึกสมาธิ ๑๕. อุปะกขา ๑๖. ความมีจิตเป็นกลางด้วยการวางเฉยที่เป็น อารมณ์หนึ่งจากการฝึกสมาธิ ๑๗. นิกันติ ๑๘. ความยินดีพอใจ และสภาพ

^{๓๘๗} ศาสตราจารย์เกียรติคุณนายแพทย์จำลอง ดิษยวันนิช, จิตวิทยาของความดับทุกข์, (เชียงใหม่ : กลางเวียงการพิมพ์, ๒๕๔๔), หน้า ๕๗.

ธรรมทั้งหลายเหล่านี้มีอยู่ ๒ ลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไปของสภาพธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งที่เป็น จิต เจตสิก รูป คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาเรียกว่า สามัญญลักษณะ ส่วนวิเสสลักษณะ คือ ลักษณะเฉพาะตัวของสภาพธรรมที่แตกต่างกันมีอยู่ ๔ ประการ คือ ลักษณะ รสะปัจจุภูฐาน และ ปทัฏฐาน เรียกว่า ลักษณะที่ตักจะส่วนคุณและโทษของวิปัสสนูปกิเลสนั้นความจริงเป็นคุณแก่ผู้ปฏิบัติ ธรรมอย่างมากเพราะใน ๙ ข้อเป็นฝ่ายกุศลมีเพียงข้อเดียวที่เป็นอกุศลแต่ก็ส่งผลร้ายแรงมากคือทำให้ผู้ปฏิบัติหลงชื่นชมยินดีพอใจติดใจ จนสำคัญผิดคิดว่าตนได้บรรลุมรรค นิพพานในที่สุด ด้วยอำนาจของ ตัณหา มานะ ทิฏฐิจึงเรียกว่าอุปกิเลสเพราะเป็นที่อาศัยของตัณหา มานะ ทิฏฐิ จึงเป็นเหตุทำให้วิปัสสนา มัวหมองจึงจำเป็นอย่างยิ่งจะต้องเข้าหาครูอาจารย์ให้คำแนะนำวิธีปรับแก้วิปัสสนูปกิเลสอย่างมีสติและ รู้เท่าทันอารมณ์ที่กำลังปรากฏอยู่ก็จะทำให้วิปัสสนาปัญญาเจริญกว่าหน้าซึ่งจะได้นำเสนอวิธีปรับแก้ วิปัสสนูปกิเลสในบทต่อไป